

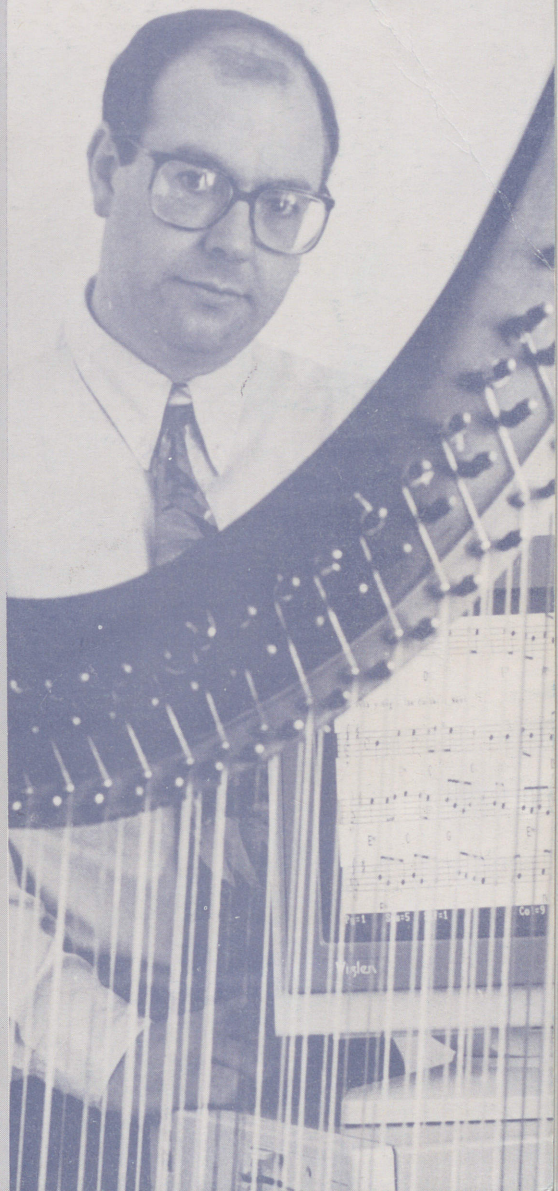
CANU GWERIN

(FOLK SONG)

15 • 1992

CYMDEITHAS
ALAWON GWERIN
CYMRU

THE WELSH
FOLK-SONG
SOCIETY

CYMDEITHAS ALAWON GWERIN CYMRU
WELSH FOLK-SONG SOCIETY

Y SWYDDOGION A'R PWYLLGOR GWAITH 1991-92
OFFICERS AND EXECUTIVE COMMITTEE 1991-92

Llywydd/*President*: Mrs FRANCES MÔN JONES

Is-lywyddion/*Vice-presidents*:

Dr OSIAN ELLIS, Y Fonesig/*Lady* ENID PARRY,

Mrs G. MEGAN TIBBOTT

Yr Athro/*Prof.* STEPHEN J. WILLIAMS

Dr MEREDYDD EVANS, Miss MALI EVANS

Mrs SIÂN LLOYD WILLIAMS

Cadeirydd/*Chairman*: D. ROY SAER

Is-gadeirydd/*Vice-chairman*: DAFYDD IDRIS

Pwyllgor Gwaith/*Executive Committee*:

PHYLLIS KINNEY, MARY LLEWELFRYN DAVIES,
GWILYM MORRIS, SIÂN THOMAS, SIÂN GRIFFITHS,
MENNA THOMAS

Ysgrifennydd Cyffredinol/*General Secretary*:

BUDDUG LLOYD ROBERTS

Hafan, Cricieth, Gwynedd. Ffôn: Cricieth (0766) 522096

Trysorydd ac Ysgrifennydd Aelodaeth/
Treasurer and Membership Secretary:

RHIDIAN GRIFFITHS

Ynys Ceti, Penrhyn-coch, Aberystwyth, Dyfed.

Ffôn: Aberystwyth (0970) 828683

Swyddog Cyhoeddusrwydd/*Publicity Officer*:

MARIAN REES

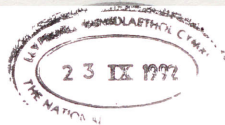
Dôl Einion, Tal-y-llyn, Tywyn, Gwynedd.

Ffôn: Corris (0654) 761312

Cyd-olygyddion y Cylchgrawn/*Editors of the Journal*:

RHIDIAN GRIFFITHS a RHIANNON IFANS

Archwiliwr/*Auditor*: W. ISLWYN DAVIES

CANU GWERIN (FOLK SONG)

15/1992

CYLCHGRAWN CYMDEITHAS ALAWON GWERIN CYMRU
JOURNAL OF THE WELSH FOLK-SONG SOCIETY

Baledi i'r 'Cyw Cloff'	E. WYN JAMES	3
Twrio i hanes teuluol	MEGAN MORRIS	30
Dwy faled	GRUFFUDD PARRY	37
Danfoned imi afal		42
Y Brawd Fadawg ap Gwallter a'i gân i'r geni	D. MYRDDIN LLOYD ...	45
Sain y delyn		50
Alawon W. Gilbert Williams		52
Teulu Dorcas		56
Alawon gwerin yn Eisteddfodau Aberystwyth		59
Nodiadau	MEREDYDD EVANS a PHYLLIS KINNEY	62
Teyrngedau		66

Y cyfranwyr biau hawlfraint eu cyfraniadau. Nid yw'r safbwyntiau a fynegir yn
y Cylchgrawn o reidrwydd yn adlewyrchu barn y Golygyddion na'r Gymdeithas.

*Contributions are the copyright of the contributors. Opinions expressed in the Journal
do not necessarily reflect the viewpoints of the Editors or the Society.*

Cysodi: Stiwdio Mei
Argraffu: Argraffdy Arfon

Llun y clawr gan Dylan Williams

BALEDI ER CLOD I'R 'CYW CLOFF O FRYNCETHIN'*

E. Wyn James

Petaech yn gofyn i unrhyw Gymro enwi rhedwr Cymreig, yr ateb cyntaf a gaech yn ddiau fyddai Guto Nyth-brân o blwyf Llanwynno neu Griffith Morgan (1700-37), a rhoi iddo ei enw 'swyddogol'. Un o hen blwyfi mawr Blaenau Morgannwg yw Llanwynno, yn ymestyn yn wreiddiol o ardal Aberpennar yn y gogledd hyd at Bontypridd yn y de, ac o afonydd Taf a Chynon yn y dwyrain hyd at afon Rhondda Fach yn y gorllewin. Fel yr awgryma ei enw, cartref Guto oedd ffermdy Nyth-brân yn ne-orllewin y plwyf, ar y llethrau uwchlaw'r Porth a Threhafof yng Nghwm Rhondda. 'Y mae'r mymryn o ffeithiau a wyddys amdano', meddai R.T. Jenkins yn ei erthygl ar Guto yn *Y Bywgraffiadur Cymreig*, 'i'w weld yn y llyfr diddan *Plwy Llanwynno*, gan 'Glanffrwd' . . . a chyda'r ffeithiau gryn swm o chwedloniaeth y fro ynghylch Guto.'

Mae'r hanesion yn llyfr *Glanffrwd* am gampau rhedeg Guto yn rhai pur gyfarwydd, wrth gwrs, megis yr un amdano'n cychwyn am Aberdâr i brynu burum wrth i'w fam osod y tecell ar y tân i ddechrau paratoi brecwast ac yn cyrraedd yn ôl erbyn bod brecwast yn barod. Ond yr enwocaf yn ddi-os yw stori ei ras fawr ddeuddeg-milltir, o Gasnewydd i Eglwys y Bedwas ger Caerffili, yn erbyn Sais o'r enw Prince. Aeth Prince ar y blaen yn fuan ar ddechrau'r ras, a Guto'n aros ar ôl ac yn sefyll i siarad â rhywrai ar y ffordd nes bod Prince ymhell ar y blaen ac wedi mynd allan o'r golwg. Ond yna, meddai *Glanffrwd*, i ffwrdd â Guto

fel yr hydd dros ddôl, ac fel y gwelid ei fod yn ennill tir, cynddeiriogai ei wrthwynebwy, a thaflent wydr ar hyd y ffordd i dreio torri ei draed a pheri iddo lithro, ond neidiai yntau dros lathenni o dir a dihangai fel yr ewig, a phan oedd yn myned i fyny i riw led serth tuag Eglwys y Bedwas goddiweddodd Guto Prince, ac aeth heibio wedi gofyn iddo a fedrai ef ddim dyfod dipyn yn gynt. . . a chyrhaeddodd ben y deuddeg milltir, saith munud o dan yr awr (*Llanwynno Glanffrwd*, gol. Henry Lewis, Gwasg Prifysgol Cymru, 1949, t.107).

'Yr oedd cannoedd lawer o bunnoedd wedi cael eu betio ar y rhedegfa,' meddai *Glanffrwd*, a neb wedi betio'n fwy na 'chyfeilles orau' Guto, Siân o'r Siop, a oedd (fe ddywedir) wedi anturio 'llond ei harffedog o aur ar draed Guto'. Cymaint oedd ei llawenydd ei fod wedi ennill fel y rhedodd at Guto gan weiddi 'Guto Nyth-brân am byth, *Well done*, Guto!' a rhoi

*Ymhelaethiad ar sgwrs a roddwyd i Gylch Llyfryddol Caerdydd, 20 Mawrth 1992.

clap cryf ar ei gefn, 'heb ystyried ei fod wedi rhedeg yn galed, a bod ei galon yn curo yn gyflym mewn canlyniad i'w ymdrech. Yr oedd y clap yn rhy drwm,' meddai Glanffrwd, 'neidiodd ei galon o'i lle, a therfynodd Guto nid yn unig redegfa o ddeuddeg milltir, ond rhedegfa ei fywyd yn y byd hwn.' Y mae ei fedd i'w weld hyd heddiw ym mynwent Llanwynno.

Adrodd hanes ras olaf Guto a wna I.D. Hooson yn ei faled adnabyddus 'Guto Nyth Brân', a hynny'n briodol iawn ar fesur triban Morgannwg — er y dylid nodi nad y ras yn erbyn Prince fel y'i ceir gan Glanffrwd yw'r hanes a adroddir gan I.D. Hooson, ond yn hytrach ras 'bron wddf am wddf' rhwng Guto a 'march a'i farchog'. (Manylir ar grefft y faled hon gan Dafydd Owen yn ei gyfrol *I Fyd y Faled*, Gwasg Gee, 1986, tt.273-5.)

I.D. Hooson, wrth gwrs, yw un o awduron amlycaf y faled 'lenyddol' ddiweddar yn y Gymraeg. Gwrandewch, er enghraifft, ar y ganmoliaeth hael a rydd Cynan — baledwr amlwg arall — i Hooson wrth drafod y faled ddiweddar yn ei feirniadaeth ar gystadleuaeth y faled yn Eisteddfod Genedlaethol y Bala, 1967:

Fel ddisgyn [y faled Gymraeg heddiw], er nad yn uniongyrchol, o'r hen, hen faledi gwerin Saesneg a fyddai'n adrodd stori gyffrous ar un neu ragor o'r tair thema fawr serch, rhyfel ac angau...

Fel cynnyrch barddol y [mae'r baledi Saesneg hyn] yn gwbwl amhersonol eu harddull, ac ar hynny y saif llawer o'u swyn fel canu gwerin. Hawdd iawn ydyw adnabod nodweddion cyffredinol yr arddull honno — ei dull o ddisgyn fel hebog ar ddigwyddiad yn y stori heb unrhyw ragymadroddi, ei hoywder di-wastraff wrth gyflwyno'r stori, symylrwydd uniongyrch ei geirfa, ei defnydd o ansoddeiriau confensiynol, a'i mynych ailadrodd effeithiol ar air neu ymadrodd.

'Doedd ryfedd yn y byd i hen faledi fel 'Chevy Chase' a 'Barbara Allen' a 'The Wife of Usher's Well' a 'Sir Patrick Spens', ym mhen canrifoedd ar ôl eu llunio mor uniongyrch a naif, adael eu dylanwad hyfryd ar ramantwyr barddoniaeth Lloegr, ac yn arbennig felly Keats; a Coleridge a Wordsworth hwythau yn eu *Lyrical Ballads*. Aethant ati i geisio llunio cerddi eu hunain ar batrwm swynol yr hen faledi, ac fe'u hefelychwyd gan feirdd fel Scott, Tennyson, William Morris, Kipling a Masefield...

Y baledi Saesneg diweddarach hyn, gyda'u crefftwaith ymwybodol a'u hartistri barddonol dewisol a chaboledig, a osododd batrymau i'r faled Gymraeg gyfoes; diolch i'r ddawn fawr a roed i arloeswr fel I.D. Hooson. Er bod beirdd eraill o'n cenhedlaeth ni wedi canu rhai baledi Cymraeg rhagorol, ni chanodd neb arall gynifer o rai mor safonol a chrefftus. Ynddo ef fe gyfunwyd yn hapus dros ben y storiwr, y bardd, a'r mydryddwr, ac ni allaf roddi gwell cyngor i brentisiaid o faledwyr eisteddfodol nag iddynt astudio'n ofalus grefftwaith glân a chaboledig yr artist cydwybodol hwn.

Yn yr un feirniadaeth, sonia Cynan hefyd am faledi pen-ffair y bedwaredd ganrif ar bymtheg, baledi eithaf gwahanol i faledi caboledig I.D. Hooson a'i debyg. Maent yn gynhyrchion llawer mwy amrwd ac yn bur rigymlyd eu harddull, heb yr 'ymgais artistig' a'r 'crefftwaith gofalus ac ymwybodol' (chwedl Cynan) a berthyn i'r faled lenyddol ddiweddar. Ond er nad yw baledi Cymraeg y ganrif ddiwethaf yn 'farddoniaeth fawr', y maent yn dra diddorol, ac yn ddrych pwysig o gymdeithas y cyfnod, ei chwaeth a'i safonau a'i diddordebau.

Yn y ddeunawfed ganrif, daeth y gair 'baled' i olygu gan amlaf bamffledyn yn cynnwys dwy neu dair, ac weithiau mwy, o gerddi rhydd. Teitlau'r pamffledi hyn, fel arfer, yw 'Dwy o Gerddi Newyddion' neu 'Tair o Gerddi Newyddion', neu, bob hyn a hyn, rywbeth ychydig yn fwy gwreiddiol, megis 'Dwy o Gerddi Dewisol' neu 'Dwy o Gerddi Tra Rhagorol'. Ond weithiau fe geir y gair 'balad' yn nheitl y pamffled: 'Balad yn cynnwys dwy o gerddi duwiol', 'Balad newydd tra diddanol, yn cynnwys tair o gerddi rhagorol', ac yn y blaen. Pamffledi o wyth tudalen oedd y 'baledi' hyn, fel arfer.

Erbyn y ganrif ddiwethaf, roedd y pamffledi wyth-ochr hyn wedi ildio eu lle i daflenni bach pedair-ochr, yn cynnwys un neu ddwy o gerddi fel arfer. Ac felly wrth sôn am faledi'r ganrif ddiwethaf yr hyn a olygir gan amlaf yw taflenni bach pedair-ochr yn cynnwys cerdd neu gerddi yn y mesurau rhydd, a'r rheini at ei gilydd yn gerddi dipyn llai cywrain na baledi'r ddeunawfed ganrif.

Argraffwyd cannoedd lawer o'r taflenni baledi hyn yn ystod y ganrif ddiwethaf. Yn ei lyfryddiaeth o faledi'r ddeunawfed ganrif, rhestrfa J.H. Davies ychydig dros 750 o eitemau, a'r rheini wedi'u hargraffu mewn 16 o drefi — 4 ar y gorau, 4 yn ne Cymru a'r gweddill yn y Gogledd, a dim un ym Morgannwg. Mae Mr Tegwyn Jones wrthi ar hyn o bryd yn paratoi llyfryddiaeth o faledi'r ganrif ddiwethaf. Y mae wedi crynhoi rhwng 8 a 10 mil o slipiau yn rhestru eitemau baledol, yn cynrychioli 359 o argraffwyr gwahanol mewn 96 o fannau argraffu. O'r rhain y mannau pwysicaf yw Merthyr, Abertawe, Aberdâr, Aberystwyth, Caernarfon a Chaerfyrddin — ac y mae tair o'r chwe thref hynny ym Morgannwg.

Nid yw'n anodd esbonio paham y symudodd canolbwynt daearyddol y faled Gymraeg mewn ffordd mor drawiadol. Mae'n adlewyrchu, wrth gwrs, y newidiadau aruthrol ym Morgannwg a ddaeth yn sgil y twf diwydiannol enfawr a ddechreuasai yno erbyn diwedd y ddeunawfed ganrif ac a drawsnewidiodd gymoedd y De mor llwyr yn ystod y ganrif ddiwethaf. Yn y ddeunawfed ganrif, gwlad amaethyddol dlawd, denau ei phoblogaeth oedd Cymru. Ar ddechrau'r bedwaredd ganrif ar bymtheg, ychydig dros

hanner miliwn oedd cyfanswm ei phoblogaeth, a'r boblogaeth honno wedi'i gwasgaru'n bur gyfartal ar hyd a lled y wlad, gyda rhyw 20% yn byw ym Morgannwg a Gwent. Erbyn dechrau'r ugeinfed ganrif, yr oedd poblogaeth Cymru tua dwy filiwn a hanner, a thua 60% o'r rheini yn byw ym Morgannwg a Gwent.

Oherwydd twf y diwydiant haearn yno, roedd Merthyr eisoes yn dref fawr yng nghyd-destun Cymru yn 1801, a'i phoblogaeth yn saith mil. Erbyn canol y ganrif ddiwethaf, yr oedd dros hanner can mil yn byw ym Merthyr yn unig, heb sôn am y cymunedau diwydiannol eraill a oedd ar dwf yng nghymoedd Morgannwg. Byddai twf poblogaeth Morgannwg yn fwy syfrdanol byth yn ail hanner y ganrif, gyda'r datblygu mawr ar y diwydiant glo. Ond yr hyn y mae'n rhaid ei bwysleisio yma yw mai cymunedau Cymraeg eu hiaith oedd y cymunedau diwydiannol newydd a ddatblygai ym Morgannwg yn hanner cyntaf y ganrif ddiwethaf. Hyd yn oed wedi'r dylifiad mawr di-Gymraeg i Forgannwg yn ail hanner y ganrif, yr oedd tua 40% o boblogaeth y sir yn parhau i fedru'r Gymraeg ar ddechrau'r ganrif hon.

Roedd yn gwbl naturiol i'r faled fudo i'r cymunedau Cymraeg newydd hyn ym Morgannwg, ac fe ffynnodd ynddynt. A defnyddio Merthyr fel enghraifft eto, argraffwyd miloedd ar filoedd o faledi Cymraeg yno yn ystod y ganrif ddiwethaf, a hynny gan dros ugain o wahanol argraffwyr. Ac er bod llawer o'r baledwyr yn enedigol o'r tu allan i Forgannwg, tyrrent yno, a bu rhai ohonynt — fel y Monwysyn, Richard Williams ('Dic Dywyll' neu 'Bardd Gwagedd'; c.1805-c.1865), er enghraifft — yn trigo yno am flynyddoedd lawer. Cerdd gymdeithasol yw'r faled, wedi'r cwbl, peth i'w berfformio o flaen cynulleidfa, a lle gwell iddi ymgartrefu nag yng nghymunedau poblog newydd y de-ddwyrain, gyda'u cynulleidfaoedd parod?

Ni sylwais ar yr un o faledi'r ganrif ddiwethaf sy'n adrodd hanes Guto Nyth-brân, ond fe wn am dair sy'n adrodd campau rhedwr Cymreig nodedig arall, sef John Davies, 'Y Cyw Cloff o Fryncethin'. Ac yn ôl un o'r baledwyr hyn, beth bynnag, yr oedd John Davies fel rhedwr yn ail agos i Guto ei hun, oherwydd ceir y pennill canlynol ym maled Edward Jones, Môn, i'r 'Cyw' (a'i linell olaf, wrth gwrs, yn cyfeirio at enw sir enedigol y ddau redwr, sef Morgannwg):

Guto Nyth Brân, mi glywais haeru,
Oedd y cyntaf a rodiodd Cymru,
Y Cyw yw'r ail, mi ddweda'n ddiddan
Os nad y cyntaf fagodd Forgan.

Er bod rhedeg yn un o bedair camp ar hugain Cymru'r Oesoedd Canol,

'nid oes', meddai Tecwyn Vaughan Jones (mewn erthygl yn *Y Faner*, 6 Mai 1983, t.18), 'fawr o dystiolaeth hanesyddol am rasio ar droed yng Nghymru cyn y 18fed ganrif. . . Yn ystod y 18fed a'r 19eg ganrif y daeth rasio i fri a chrewyd amryw o arwyr gwerin yn y cyfnod hwn. . . Erbyn dechrau'r 19eg ganrif 'roedd rasio o'r fath yn denu torfeydd enfawr yn enwedig yng nghymoedd y de, a hynny ymhell cyn sefydlu mabolgampau amatur.'

Rhywbeth a ddatblygodd mewn cyd-destun gwledig yn y lle cyntaf oedd y rasio yma. Perthyn i'r Forgannwg gyn-ddiwydiannol y mae Guto Nyth-brân, er enghraifft, a'i waith fel amaethwr yn y mynydd-dir gwledig yn cyfrannu at ei lwyddiant fel rhedwr yn ôl y sôn. 'The story goes', meddai H.W.J. Edwards, 'that his speed and endurance were developed by daily chasing of the silly but fast breed of sheep, which, by the way, climb like cats' (*The Good Patch: A Study of the Rhondda Valley*, National Book Association, [1938], t.176). A dywed Glanffrwd mai ffordd Guto o baratoi i redeg oedd cysgu 'yn y domen dail frwd o flaen yr ystabl, yr oedd ei gwres naturiol yn effeithio er ei ystwytho, nes bod ei gyhyrau fel ffreyllau, a'i aelodau fel *whalebones* 'hyblyg' (t.106).

Ond nid oedd anhawster trosglwyddo rasio ar droed i'r cyd-destun diwydiannol. I'r gwrthwyneb. Darparai cymunedau diwydiannol newydd Morgannwg dorfeydd lluosocach o dipyn ar gyfer y rhedegfeydd. Dyma'r union dorfeydd, wrth gwrs, a ddenai'r baledwyr i'r sir, ac yr oedd y torfeydd hyn at ei gilydd â thipyn mwy o arian yn eu pocedi na hen werin amaethyddol y bryniau. Ys dywedodd Gareth Williams: 'Runners who developed their muscles and stamina pounding the moors of the uplands found their skills amply rewarded in the iron districts' ('Sport and Society in Glamorgan 1750-1980', *Glamorgan County History*, cyf. VI, gol. Prys Morgan, 1988, tt.385-6).

Fel y tystia betio trwm Siân o'r Siop, roedd yr ochr ariannol yn bwysig iawn yn hanes rasio ar droed. I ddyfynnu Gareth Williams eto:

Running for wagers was the essence of footracing, or pedestrianism; promoted and patronized initially by the gentry, who generally backed their own servants — footmen being professional runners engaged to carry messages — by the second half of the eighteenth century it had moved out from the club and mess to the tavern and taproom. Twm Emwnt (Thomas Edmunds, d.1785) of Vaenor earned his living as a professional runner: his failure in a crunch race in London led one mortified backer to set fire to Twm's house (t.385).

Ac yn ei erthygl yn *Y Faner* ym Mai 1983, pwysleisia Tecwyn Vaughan Jones yntau bwysigrwydd y wedd ariannol yn natblygiad y gamp:

Tebyg mai tlodi ac angen a roddodd hwb i'r chwarae [yn y 18fed a'r 19fed ganrif] gan fod arian sylweddol yn dod i ran y pencampwyr. Manteisiai amryw o dirfeddianwyr a pherchnogion gwaith ar ddawn rhai o'u tenantiaid a'u gweithwyr yn y gamp hon, ac os oedd pencampwr tebygol yn eu rhengoedd yna hwyrach y cai gyfle, o dan adain ei noddwr-feistr, i gystadlu yn erbyn un o'i gyfoedion o'r un cyffiniau. Noddid y rhedwyr gan y gwŷr cyfoethog, a'r rhain yn eu tro yn denu gwylwyr a ddeuai'n dorf i fetio ar y canlyniad. 'Roedd rasio yn fusnes proffidiol i'r trefnwyr a thros dro i'r rhedwyr, er fod llawer iawn ohonynt yn marw yn ifanc trwy gael eu gwthio yn ddiddiwedd ac yn amlwg y tu hwnt i'w gallu.

Fel y nodwyd uchod, ym Morgannwg yn hanner cyntaf y ganrif ddiwethaf, denai rhedegfeydd o'r fath dorfeydd enfawr, a rhai yn tyrru iddynt o bellter mawr i wyllo ac i fetio. Roeddynt yn achlysuron cyffrous a chynhyrfus. Roeddynt hefyd yn achlysuron a barai nid ychydig o ofid i'r awdurdodau ar adegau. Yn Aberafan yn 1843, er enghraifft, cosbwyd nifer o redwyr am i'w cefnogwyr lluosog achosi rhwystr ar y ffordd dyrpeg; a cheir hanes yn y *Cardiff and Merthyr Guardian* am 10 Ionawr 1846 am ustusiaid heddwch yn gwrthod caniatáu cynnal ras ar y ffordd i Ferthyr, tua dwy filltir i'r gogledd o Gaerdydd, rhwng Rees Meredith o Aberdâr a William Robinson o Newton Moor yn Swydd Stafford, ac i'r ras o'r herwydd gael ei throsglwyddo i'r dwyrain o Gaerdydd, i'r ochr arall i afon Rhymni, er mwyn ei symud allan o diriogaeth yr ustusiaid.

A chyda'r fath dorfeydd yn crynhoi a chyda chymaint o arian yn cyfnewid dwylo, nid yw'n syndod fod pob math o gynnen a chythrwfwl a chamymddwyn yn digwydd ar yr achlysuron hyn. Nid y gwydr a daflwyd ar lwybr Guto Nyth-brân yw'r unig enghraifft o bell ffordd o chwarae triciau brwnt yn rasys troed Morgannwg! Er enghraifft, mewn ras ar y ffordd i Ferthyr ychydig i'r gogledd o Gaerdydd yn Awst 1844, baglwyd un o'r ddau redwr, Howell Powell o Aberdâr (yng ngeiriau'r *Glamorgan, Monmouth, and Brecon Gazette* am 25 Awst) gan 'a little urchin who crossed the road just as he was coming up to him, it is supposed, by "accident".' Yn yr achos yna yr oedd Powell yn rhedwr digon cyflym i oresgyn yr anfantais ac ennill y ras. Ond yn y *Glamorgan, Monmouth, and Brecon Gazette* am 2 Mawrth 1844, adroddir ar yr un tudalen am ddau ras — y naill ar y Mynydd Bychan, Caerdydd a'r llall ar y Cimdda, Llantrisant — lle, yn y ddau achos, y cafodd y naill redwr ei rwystro gan un o gefnogwr y rhedwr arall, a thrwy hynny golli'r ras. Ac fe ddilynid digwyddiadau o'r fath, wrth gwrs, gan gynnwrf a drwgdeimlad.

Yn ystod pedwardegau'r ganrif ddiwethaf y daeth John Davies, 'Y Cyw Cloff', i'r amlwg fel rhedwr. Dywedir yn y faled iddo gan Ywain Meirion

mai 'Yn y Bryncethin cadd ei fagu', sef (yn ôl pob tebyg) y Bryncethin sydd ym mhlwyf Llansanffraid-ar-Ogwr, ychydig i'r gogledd o Ben-y-bont ar Ogwr. Yn y *Cardiff and Merthyr Guardian* am 22 Chwefror 1845 dywedir y byddai'n '23 years of age next March'. Cafodd ei eni, felly, ym Mawrth 1822; ond gwaetha'r modd, ni lwyddais i ddod o hyd i gofnod bedyddio ar ei gyfer yng nghofrestri plwyf Llansanffraid-ar-Ogwr, nac ychwaith yng nghofrestri plwyf cyfagos Coety, nac yn unman arall o ran hynny.

Roedd gosod llysenwau ar redwyr yn arfer cyffredin iawn yng nghyfnod John Davies. Er enghraifft mewn adroddiad yn y *Glamorgan, Monmouth, and Brecon Gazette* (2 Mawrth 1844) am ras rhwng John Davies a rhedwr Seisnig amlwg o'r enw John Tetlow ar 26 Chwefror 1844, dywedir fel hyn:

A more respectable concourse was never seen in any part of Wales to witness a foot race; several of the first racers in England and Wales attended on this occasion, viz.: The American Deer, the London Stag, the Welsh Bantwm [=Bantam], Shepherd, the Collier Boy, Meredith, the Mountain Deer, Woozey, Kiloil [=Cilhaul], Panwr, Davies, Williams, and Croesvane [=Croes-faen].

Ac ar wasgar yn adroddiadau'r papurau newydd gwelir enwau eraill megis 'The Llandaff Deer', 'The Cambrian Clipper', 'Pontrhydyfen', 'Maendy', 'The Staffordshire Pet' a 'The Cardiff Deer'; ac yn ôl H.W.J. Edwards, un o redwyr amlycaf y Rhondda tua chanrif ar ôl marw Guto Nyth-brân oedd Ned y Crydd, *alias* 'Maer Trebanog' (The *Good Patch*, t.177).

Fe ddichon y defnyddir 'Cyw' yn y llysenw 'Y Cyw Cloff' mewn ffordd debyg i'r llysenw 'Welsh Bantam' a nodwyd uchod, sef i gyfeirio at faintioli John Davies. Roedd yn gymharol fach ac ysgafn — yn 5 troedfedd a 4 modfedd o ran taldra, ac yn pwyso 9 stôn a 5 pwys — a dywedir ym maled Iolo Mynwy iddo nad oedd 'ond CYW mewn cynnydd'. Sonnir hefyd yn yr un faled am ei allu i hedfan ymlaen wrth redeg: 'Ni cheir dynion heb adenydd! / Fyth i'w ddilyn dros faith ddolydd.' Yn ychwanegol at hynny, mae'n ogleisiol cofio fod dau o'r pentrefi bach sy'n gorwedd i'r dwyrain o Fryncethin, rhwng Bryncethin a Llanharan, yn dwyn yr enwau Heol-y-cyw a Rhiwceiliog, heb sôn am y ffaith fod fferm ychydig i'r de o bentref Bryncethin yn dwyn yr enw 'Bryn-quills' a bod rhywun o'r enw William David (65 oed) yn byw yno yn 1841 a chrydd o'r enw John David (40 oed) yn byw yn 'Hewl-y-quils' yn yr un plwyf. Gellir cynnig mwy nag un eglurhad, felly, dros llysenwi John Davies yn 'Gyw' ond anodd egluro paham y rhoddwyd yr enw 'Cyw Cloff' ar un o redwyr mwyaf chwmwth ei oes, oni bai ei fod efallai yn cyfeirio at ryw ddull afrosgo yn ei symud.

Mae'r *Cardiff and Merthyr Guardian* am 22 Chwefror 1845 yn awgrymu i John Davies ddechrau rhedeg tua phum mlynedd ynghynt, pan oedd felly o gwmpas 18 mlwydd oed. Roedd ei ras gyntaf yn erbyn rhedwr o'r enw Evan Jones, sef ras tair milltir am £20 yr ochr. Enillodd John Davies y ras honno, ac ennill yn fuan wedyn ras arall o dair milltir yn erbyn rhedwr o'r enw Jenkin Davis, am £30 yr ochr. Oherwydd ei lwyddiant yn y ddwy ras hyn, fe'i gosodwyd gan ei gyfeillion i redeg am dair milltir yn erbyn William Bevan o Bont-rhyd-y-fen, neu Wil o'r Waun fel y'i gelwid, un o brif redwyr Morgannwg. Rhedodd yn ei erbyn ddwywaith, a cholli'r ddeutro, er i'r Cyw ddod yn agos iawn at ennill yr eildro. Cynhaliwyd ambell ras arall rhyngddo a rhedwyr lleol eraill, a'r Cyw yn fuddugol ynddynt. Ac yna, ar ddydd Llun, 22 Ionawr 1844, rhedodd am y tro cyntaf yn erbyn un o brif redwyr y Saeson, John Tetlow o Hollinwood, ger Oldham yn Swydd Gaerhirfryn.

Daethai Tetlow i lawr i Forgannwg tua diwedd Rhagfyr 1843 i redeg yn erbyn gŵr o Aberdâr. Am ryw reswm ni chynhaliwyd y ras honno a chynigiodd Tetlow redeg ras dwy filltir, am £25 yr ochr, yn erbyn unrhyw ddau Gymro, y naill Gymro i ddechrau'r ras a'r llall i gymryd drosodd hanner ffordd trwyddi. Y ddau a ddaeth allan yn ei erbyn oedd Robert Williams ('The Flower of the Forest') a John Davies ('Y Cyw Cloff'). Cynhaliwyd y ras ar y Cimdda, tir comin i'r gogledd o dref Llantrisant a chyrchfan boblogaidd ar gyfer rhedegfeydd. (Defnyddir y ffurfiau 'Cimla' a 'Cimlai' hefyd yn y baledi i'r Cyw Cloff. Ystyr yr enw yw 'cytir, comin, tir cyffredin' — gw. *Geiriadur Prifysgol Cymru* dan 'cimle', t.482.)

Daeth rhwng dwy a thair mil ynghyd i wyllo'r ras, gan gynnwys 'several influential gentlemen' yn ôl y *Glamorgan, Monmouth, and Brecon Gazette* (3 Chwefror 1844). Dechreuodd y ras toc wedi dau o'r gloch, ac erbyn iddo ddod yn amser i'r Cyw drosglwyddo'r ras i Robert Williams yr oedd rhyw gan llath ar y blaen i'r Sais. Dyma adroddiad y *Gazette* o weddill y ras:

Then off started the Flower of the Forest to run the other mile, at that time the shouts of the spectators rent the air, so that they were heard three or four miles off. The Englishman endeavoured to overtake his man, but . . . the Flower of the Forest soon left him behind at a considerable distance . . . and finished his task, leaving the Lancashire man about three hundred yards behind, when the voices of all present were elevated to the highest pitch. Some hundreds of pounds exchanged hands. No bets could be procured on the common with the Englishman without giving two to one. The Flower of the Forest and the Cyw came to the town in triumph, the bells ringing merry peals, and banners floating triumph. The best of order was observed during the whole of the race, and every one

seemed satisfied with the sport and pleasures of the day. The Cyw ran his mile in 4 min. 45 sec., and the race was completed in about 10 min. 5 sec.

Heriodd Tetlow y Cyw i ras arall, ras filltir, am £25 yr ochr. Cynhaliwyd honno ar ddydd Llun, 26 Chwefror 1844, ar 'fine level road' yn Llanilltud Faerdref ger Llantrisant ('Llanelltud Fardra' ar lafar yn lleol), sef ar ran o'r heol newydd a godwyd ychydig ynghynt rhwng Llantrisant a Threfforest. Yn ôl y *Glamorgan, Monmouth, and Brecon Gazette* (2 Mawrth 1844):

Early on Monday morning, crowds were seen pouring in from different parts of this county, to witness a race which so many took an interest in. . . The fineness of the day, and the excellence of the sport, with the hopes incident to rather extensive speculations on the race, brought a large company to the ground. Both the men were in good condition and spirits, with a host of backers sanguine of victory.

Yn ôl un amcangyfrif yr oedd dros dair mil o bobl yno i wyllo'r ras.

Roedd y ddwy ochr yn hyderus, ond mae'n amlwg mai'r Sais a ystyridd yn ffefryn. 'There was some rather heavy bets depending upon the result of this race,' meddai'r *Gazette*, 'money having been laid out, in most instances, at even, but towards the time of starting at five to three on the Englishman.'

Dechreuodd y ras toc wedi un o'r gloch. Rhedodd y ddau yn arbennig o gyflym yn hanner cynta'r ras. Aeth y Cyw ar y blaen yn syth, a llwyddodd i gadw tua hanner llath o flaen Tetlow am y rhan fwyaf o'r ras. Yna, meddai'r *Gazette*, 'within a few hundred yards of the close of the race, the Ciw [*sic*] left his opponent behind, and completed his task in four minutes and forty-five seconds, and won by ten or twelve yards'.

Parodd buddugoliaeth y Cyw gryn syndod a cholled i'r arbenigwyr. Meddai'r *Cardiff and Merthyr Guardian* (22 Chwefror 1845) am yr achlysur:

The Welshman proved victorious, to the great astonishment of the 'knowing ones,' who had travelled very many miles to witness the race, and who had speculated heavily on Tetlow, evidently imagining it was 'all over but shouting.' The Lancashire party were especially great losers on this race.

Fe gollodd Tetlow ei hun £500, yn ôl y sôn, a dywedir fod bron £1000 yn dibynnu ar y ras. Ym marn Tetlow, cafodd ei drechu oherwydd y blinder a achoswyd gan ei daith o Fanceinion. Yr oedd yn ddigon hyderus i herio'r Cyw i ornest arall rywle hanner ffordd rhwng Llantrisant a Manceinion, gan gynnig talu £5 tuag at gostau'r Cyw i gyrraedd yno; ond ni welais unrhyw gyfeiriad at ras arall rhyngddynt.

Y ras nesaf y clywir sôn amdani yw un ym Mai 1844 yn ardal y Rhath, Caerdydd, am hanner milltir 'between the celebrated Cue [sic] Cloff and sergeant Rennie [a lisenwyd 'The Running Sergeant'] of the 73rd regiment, now stationed in this town [of Cardiff]' (*Glamorgan, Monmouth, and Brecon Gazette* (11 Mai 1844). Y Cyw a enillodd, ac fe'i disgrifwyd ar yr achlysur fel 'the pet of the hills'.

Yna fe ddaeth y Cyw allan am y trydydd tro yn erbyn William Bevan o Bont-rhyd-y-fen, am ras dwy filltir am £20 yr ochr. Enillodd y Cyw yn rhwydd y tro yma, ac aeth ymlaen i ennill ras filltir yn erbyn rhedwr amlwg arall o'r enw Howell Powell. Cynhaliwyd y ras honno yn ardal Cefncoedycymer, pentref sydd ychydig i'r gogledd o dref Merthyr Tudful a thros y ffin yn Sir Frycheiniog. Cyfeirir at y ras yn nhrydydd pennill baled Ywain Meirion i'r Cyw, lle y dywedir, er iddo gerdded hyd at 'drip Nathaniel' (ym Morgannwg, gair am heol ar oleddf yw 'trip') a chymryd ei amser ar y 'trip', iddo er hynny lwyddo i gyrraedd pen-draw'r ras yng Nghefncoedycymer o flaen Howell Powell.

Wedi dod fel hyn yn bencampwr yn ei wlad ei hun, penderfynwyd gosod y Cyw yn erbyn rhai o bencampwyr Lloegr. Mae'n werth dyfynnu'r *Cardiff and Merthyr Guardian* (22 Chwefror 1845) ar y mater:

A liberal-hearted countryman determined to bring the young Welshman to London, and back him against some of the 'great guns;' and on arriving at Owen Swift's in Tichborne-street, Haymarket, he was received by the 'wonder' of the P[rize] R[ing] in the kindest manner. As Davies, however, could only speak a few words of English, an interpreter accompanied him, and in due time the little chicken was despatched to the Angel, at Sutton, in Surrey, under the mentorship of that renowned trainer and pedestrian, Robert Fuller.

Ac un canlyniad ei ymweliad â de Lloegr oedd rhedeg am y tro cyntaf yn erbyn Tom Maxfield ('The North Star'; 1819-64). Brodor o Sheffield oedd Maxfield, ond treuliodd dipyn o'i oes yn Windsor, ger Slough, a marw yno mewn tlodi mawr yn 45 oed. Cludydd glo ydoedd wrth ei alwedigaeth, ond yr oedd hefyd yn un o brif redwyr Lloegr. Rhedodd mewn dros hanner cant o ornestau yn erbyn rhai o redwyr gorau'r wlad a phrofi bron yn anorchfygol.

Trefnwyd ras rhwng y Cyw Cloff, Maxfield a rhedwr amlwg arall o'r enw William Jackson ar ddydd Mawrth, 11 Chwefror 1845. Ceir sôn amdani yn y *Cardiff and Merthyr Guardian* am 8 Chwefror:

The fourth deposit of £10 a side for the mile sweepstakes race, for £50 each, in which Thomas Maxfield (the North Star), John Davies (Cyw Cloff), and William Jackson (the American Deer), are engaged, was made

good at Owen Swift's on Monday night, when Maxfield, who gave £6 for choice of ground, named Slough, and the men are to meet at the North Star Inn, on Tuesday next, the 11th instant, at 12, and start at or before 2 o'clock. The remaining £15 a side are to be placed in Swift's hands on the ground. The race excites considerable interest.

Maxfield a enillodd y ras, gyda'r Cyw ryw 20 llath ar ei ôl, a Jackson yn drydydd, dros 50 llath ar ôl Maxfield. Peth pur gyffredin oedd i redwyr gael eu llwgrwobrwyo i golli'n fwiadol. Gwelir hynny'n glir yn y baledi a ysgrifennwyd er clod i'r Cyw, yn y canmol sydd ynddynt ar ei onestrwydd ac ar ei deyrngarwch i'w gyd-Gymry trwy beidio â cholli'n fwiadol yn erbyn y Saeson, a thrwy hynny beri colled ariannol i'r Cymry a oedd wedi gosod arian arno:

Gwelir digon o redegwyr,
Wedi hudo eu cyd-wladwyr,
Gwaeth na lladron — rhith golledwyr,
Dwyn ar brydiau aur eu brodyr
I wresogi boliau segur.

Ni allai hyd yn oed 'aur brenhin' brynu'r Cyw, meddid. Ond fe gafwyd awgrym cryf i'r gwrthwyneb yn achos Jackson yn ei ras yn erbyn Maxfield a'r Cyw. Dyma ran o adroddiad y *Cardiff and Merthyr Guardian* (15 Chwefror 1845) o'r ras:

The long pending foot-race... came off on Tuesday afternoon last, at Slough. During the preceding day, and up to the start, the knowing ones were betting £25 to £20, with plenty of takers, in favor of Maxfield. Indeed the result was anticipated, from certain hints which had got abroad, long before the race. The sweepstakes were won by Maxfield... It will be recollected that a short time since Jackson beat Maxfield, in a three miles race, without any apparent effort. Jackson also beat the celebrated Sheppard in an hour's match, not long ago, performing in that time upwards of 11 miles. The mile on Tuesday was run by the winner in 4 minutes and 49 seconds.

Cafodd cefnogwyr y Cyw eu cythruddo'n fawr gan yr ensyniad mewn un cyhoeddiad yn Lloegr fod Jackson wedi *caniatáu* i'r Cyw ddod yn ail yn y ras. Ysgrifennodd sawl un at y *Cardiff and Merthyr Guardian* (22 Chwefror 1845) i gwyno am hyn, gyda'r awgrym clir fod yr holl adroddiad o'r ras yn y cyhoeddiad Seisnig wedi'i liwio yn erbyn y Cyw am ei fod yn Gymro. Yn ôl y sôn yr oedd betio trwm ar bwy fyddai yn yr ail a'r trydydd safle yn y ras, yn ogystal ag ar yr enillydd.

Ymhen y flwyddyn cyfarfu Maxfield a'r Cyw unwaith eto, ond yng Nghymru y tro hwn, oherwydd ar ddydd Llun, 9 Mawrth 1846,

cynhaliwyd ras filltir rhyngddynt, am £50 yr ochr, ar y Cimdda, Llantrisant, gyda'r Cyw yn talu £6 i Maxfield am gael dewis lleoliad y ras. Yn ôl adroddiad y *Cardiff and Merthyr Guardian* (14 Mawrth 1846):

The day was beautifully fine, which circumstance, powerfully aided by the high fame and lasting qualities of the men had the effect of inducing upwards of 4000 persons to assemble in order to witness the race. The men appeared in first-rate condition, and betting, consequently, took place pretty freely on both — the Englishman being rather the favourite... Previous to starting, umpires and a referee were appointed; and it was also understood that the umpires and another person should ride behind the men, in order to keep off the crowd... The men went off well together, and ran nearly side by side until within two hundred and fifty yards of the goal, when Maxfield accidentally fell, being at the time about a yard in advance of his opponent. He instantly attempted to rise, but, while in the act of jumping up, one of the three riders alluded to, who were to keep off the crowd, found it impossible to stop his horse which knocked him (Maxfield) down, and rode over him, inflicting thereby some severe injuries, and rendering his chance of winning altogether hopeless. Indeed, so seriously was he injured that William Robinson (the well-known pedestrian) was obliged to support him to the fly which stood waiting to receive him at the end of the ground. Davies, however, ran on, and, having reached the winning point, claimed the stakes.

Roedd y baledwyr Cymraeg, wrth sôn am y ras yn ddiweddarach, yn bendant fod Maxfield wedi cwmpo'n fwiadol: 'Pan yn gyfyng gwnai'r Sais gofio,/Rhag colli'r gamp, mai gwell oedd cwmpo.' Ond nid dyna farn y canolwyr. Pan brotestiodd cyfeillion Maxfield yn erbyn rhoi'r arian i'r Cyw, cytunodd y canolwyr fod Maxfield wedi cwmpo'n deg a bod y niweidiau a gafodd gan y ceffyl wedi difetha ei gyfle i ennill; ac yn ganlyniad aeth cyfeillion Maxfield o gwmpas yn dweud wrth bobl i beidio â thalu'r betiau nes i'r mater gael ei setlo'n derfynol. Creodd y cwbl gynnwrf mawr ymhlith y dorf, ac er gwaethaf ymdrechion y Cyw a'i gyfeillion i'w tawelu, aeth pethau'n gas iawn.

Bu llawer o ohebu rhwng y ddwy ochr ynghylch yr enillion, ac yn y diwedd penderfynwyd cynnal ras arall i dorri'r ddadl. Cynhaliwyd honno ar y 'Lansdown Race Course', tua thair milltir i'r gogledd o ganol Caerfaddon, ar ddydd Llun, 21 Rhagfyr 1846. Roedd Maxfield eisoes yn gyfarwydd iawn â'r cwrs, ac aeth y Cyw i Gaerfaddon ar y dydd Gwener cyn y ras i ymgwyfarwyddo ag ef. Ras filltir ydoedd, am £100 yr ochr. Daeth tyrfa fawr ynghyd, ac erbyn cychwyn y ras yr oedd y tywydd wedi codi'n braf. Dyma ran o adroddiad y *Cardiff and Merthyr Guardian* (26 Rhagfyr 1846):

A vast crowd had assembled to witness the race, amongst whom were about 400 persons who sported Davies's colours — blue — whilst a far more numerous body seemed, by their crimson 'favours,' to be of Maxfield's party. However, the 'little Welshman' was well and spiritedly supported by his countrymen, who had the most perfect confidence in their man. Previous to starting, Mr. Bragge, landlord of the North Star Inn, Slough, was appointed umpire for — Maxfield; and Mr. William Emanuel, Newbridge [sef Pontypridd], filled a similar office for Davies. The referee was Mr. Owen Swift, the well known pugilist. At half-past two, the men prepared for the contest. Davies appeared in tip-top condition — cheerful, animated, full of life and vigour . . . Maxfield, on the other hand, seemed thoughtful and reserved . . . Betting took place freely at the rate of 5 to 4 in favour of Davies. We saw one bet taken of £20 to £18 . . . The signal having been given, away they went — Maxfield having an advantage at the commencement. They ran nearly side by side for about three hundred yards, Maxfield being only about two yards in advance of Davies. At that point of the course one of Maxfield's friends called out to him — 'Now, Tom; you are in front, keep your advantage; go on and win;' — but that was easier said than accomplished; for all this time Davies had been wide awake, having his eyes upon his opponent's motions, the result being that he felt confident in his own mind he could easily pass Maxfield, which he did much to the chagrin of hundreds. On 'the little Welshman' ran — keeping a head without much exertion, as was apparent to all; and although Maxfield made the most strenuous efforts, Davies ran in an easy winner, at least thirty yards in advance of his opponent, who seemed completely worn out. Davies' friends welcomed his arrival with tremendous shouts. He appeared not in the least distressed, but leapt into his carriage, and was immediately driven away. During the last two hundred yards of the race he frequently looked back at Maxfield and might have increased his distance from him if he had thought it proper to do so. The distance was accomplished in 4 min. and 40 seconds . . . Davies generously presented Maxfield with two sovereigns . . . The utmost good feeling and fair play prevailed on the course.

Roedd ei gyd-Gymry wrth eu bodd gyda buddugoliaeth y Cyw, wrth gwrs. Am wyth o'r gloch ar y bore ar ôl y ras, hwyliodd y Cyw a nifer o'i gefnogwyr o Fryste i Gaerdydd ar y *Prince of Wales*, un o'r ddwy long ager a hwyliai yn rheolaidd rhwng y ddau borthladd yr adeg honno. Daeth rhai cannoedd o'i gefnogwyr ynghyd yng Nghaerdydd i gyfarfod a'r Cyw. Trefnwyd ymlaen llaw y byddid yn addurno'r llong petai'r Cyw wedi ennill; a phan welwyd y *Prince of Wales* yn cyrraedd porthladd Caerdydd wedi'i haddurno â lliwiau'r Cyw, fe'i croesawyd â bonllfau o gymeraidwyaeth.

Hyd yma yn yr erthygl hon tynnwyd ar adroddiadau'r *Cardiff and Merthyr Guardian* a'i ragflaenydd, y *Glamorgan, Monmouth, and Brecon Gazette*, wrth sôn am redegfeydd y Cyw Cloff. Ond gyda'i ras yn erbyn Maxfield yng Nghaerfaddon ar 21 Rhagfyr 1846, fe gyrhaeddwn y gyntaf o'r baledi Cymraeg i'r Cyw Cloff sydd wedi goroesi. Baled gan Edward Williams ('Iolo Mynwy') ydyw, ac fe'i hargraffwyd gan Rees Lewis yn yr Heol Fawr, Merthyr Tudful. Ar ddiwedd y faled, o dan enw'r awdur, gosodwyd y geiriau 'Merthyr, Ionawr 20, 1847', sef man a dyddiad ei chyfansoddi, mae'n rhaid. Teitl y faled yw 'Can Newydd, o Glod i John Davies, "Cyw Cloff", ac fe'i canwyd ar y dôn 'Y Fel Wefus'. Un copi ohoni yn unig sydd wedi goroesi, hyd y gwn i. Deuthum ar ei thraws yn lled ddiweddar yn Llyfrgell Gyhoeddus Merthyr Tudful, mewn casgliad o faledi a fu ar un adeg trwy ddwylo J. Kyrle Fletcher, y llyfrwerthwr o Gasnewydd. Mae rhywfaint o sôn yn y faled am rai o ornestau'r Cyw cyn yr un yng Nghaerfaddon. Tybed faint o faledi a gyhoeddwyd adeg y rhedegfeydd hynny sydd wedi diflannu'n llwyr erbyn hyn? Yn wir, a barnu o'i ddisgrifiad byw o redegfeydd y Cyw yn erbyn John Tetlow, ni fyddai'n anodd credu i Iolo Mynwy fod yn llygad-dyst iddynt a'i fod wedi ysgrifennu baledi amdanynt. O dan y teitl ac yn rhagflaenu'r faled ei hun, argraffwyd y paragraff canlynol o eglurhad:

Yn cynhwys ychydig o'i orchestion diweddar fel Prif rhedegwr yr oes, wedi trechu'r Saeson blaenaf yn y Deyrnas. Yr hanes yn dechreu pan ddaeth John Tedlow, i Gimla, Llantrisant, i redeg dwy filldir a'r Cyw Cloff, a Robert Williams, pan y collodd y Sais yn ddirafodaeth. Yn ganlynol, penwyd gyrfa arall i'r Cyw Cloff, a J. Tedlow, am un filldir, ar yr heol yn Llanilltyd, am haner cant punt yr ochr, lle bu'r Cyw'n fuddugol eilwaith. Er profi taerineb y Saeson, daeth Thomas Maxfield, i Gimla, Llantrisant, i redeg Milldir a'r Cyw Cloff, pa un derfynodd mewn ymryson anarferol, a hyny o herwydd i'r Sais gwympo yn wirfoddol, Er tori'r ddadl, a chael prawf hollol pa un o'r ddau oedd y gorau, penwyd gyrfa eilwaith i'r un dau redeg milldir yn Lloegr, gerllaw Caerbaddon, (Bath,) am gant punt yr ochr, pa un gymerodd le yr 2lin o Ragfyr diweddfaf, ac er clod ac enill mawr i'r Cymry, bu'r Cyw'n fuddugol yno hefyd.

Parheir yn yr un cywair gwladgarol trwy gydol y faled ei hun, baled sydd o ran ei harddull yn nhraddodiad y canu rhydd cynganeddol:

1.

Dewch holl Feirddion, dynion doniol,
O bob goror, Gymry gwrol;
Chwi gewch hanes Cymro heini',
Nerth ac anian werth ei enwi;
Er nad yw ond CYW mewn cynnydd,
Mae'n alluog, bywiog beunydd,

Fel yr EWIG mewn gwir awydd;
Ni cheir dynion heb adenydd!
Fyth i'w ddilyn dros faith ddolydd:
 Gwir i'r Saeson er ys oesoedd,
 Ddangos llawer o alluoedd,
 Felly taeru ar eu tiroedd
 Nad oedd hefyd dan y NEFOEDD
 Ddyn i'w ddilyn o'n hardaloedd.

2.

Trôdd y rhôd, mawr glod i'n Gwladwr,
Cynta'n fyw, y CYW di-gynhwr',
 Ar y Cimplai, dir teg amlwg,
 Bryn yn ganol brô Morganwg:
Lle daeth TEDLOW i gystadlu,
Fel rhyw DDIRFAWR GAWR yn gyru! —
Am DDWY FILLDIR yn ymwylltu,
ADYN DWL yn meddwl maeddu.
Y ddau Gymro blaena 'n Nghymru;
 Yn ddysymwth c'add ei siomi,
 Y Cymry oedd ar goedd 'n gwaeddi,
 A'r Saeson bron a digaloni,
 Er mor dyned eu codei,
 Oe'nt wag hollawl wedi colli.

3.

Er bod ar ôl gwneud ffol yn ffolach,
Gwnaed ar forau RACE oedd férach,
 Am un filldir yn LLANILLTYD,
 I'r CYW dewr â THEDLOW diwyd,
Lle bu camu, llamu llyma'
TEDLOW 'n flin am gadw 'n flaena,'
Y CYW 'n chwerwi, weithiau 'n chwara,'
I'r olaf gant fe neidiau' n gynta'
I ben am hanner cant o bunna'.
 Gwedi hynny gwnaed cyttuno,
 I'r CYW drud â MAXFIELD dreio,
 Ar y CIMLAI hên dir Gamlo;
 Pan yn gyfyng gwnai 'r Sais gofio,
 Rhag colli 'r gamp, mai gwell oedd cwmpo.

4.

Er tori 'r plê mewn lle 'n Lloeger,
Penwyd gyrfa 'nol teg arfer;
 Bron Caerbadon, glas-don glwys-deg,

Gael ail brofi 'r cewri cu deg;
Ar y cynta 'r Sais teg heini,
Oedd yn araf yn blaenori —
Ddim ag oedd, — a Bragg yn gwaeddi,
'Don't be timid, well done Tommy,
Work the tough one, rare Welsh Taffy.'
Gyda'r gair y Cymro gora',
Aml hoenus neidiai 'mlaena',
'Nillai 'n ddiogel, dri o ddega,
(Helaeth wedyn) o latheidia',
O'i flaen i orfod pen yr yrfa.

5.

Gormod gwaith ddarlunio gwewyr,
Neu holl adwyth y colledwyr
Gwyr y Cyw, TRUE BLUE i'r blewyn,
Derbyn miloedd o aur melyn;
Clod i'r manol Gyw am hynny,
Trwy bob gyrfa a gyfarfu,
Wedi cym'ryd plaid y Cymry,
Neb yn abl i'w wynebu,
Nac AUR BRENHIN all ei brynu!
Gwelir digon o redegwyr,
Wedi hudo eu cyd-wladwyr,
Gwaeth na lladron — rhith golledwyr,
Dwyn ar brydiau aur eu brodyr
I wresogi boliau segur.

6.

Clôd uchelaf a pharch hylwydd,
I'r Cyw 'n wastad am onestrwydd;
Wedi attal twyll hyd etto,
Hyd ei elor parhau wnelo;
Cyn diweddu, Gymro diddan,
Rhoddaf iddo gynghor rhwyddlan,
Ni ddaw henaint wrth ei hunan,
Gwell fe allai o hyn allan,
Rhoddi 'fynu a hynny 'n fuan:
Cadw 'r clôd a'r aur parodol,
Aros adre' — byw 'n gymhedrol,
Ym mysg doethion cym'dogaethol,
Lle caiff fawredd anarferol,
Nes diweddu oes rinweddol.

Mae'n ddiddorol darllen y faled uchod ochr-yn-ochr â'r adroddiad ar ras Caerfaddon yn y *Cardiff and Merthyr Guardian*. Ac o wneud fe gawn eglurhad ar rai cyfeiriadau yn y faled, megis galw'r Cyw yn 'TRUE BLUE i'r blewyn', nad oedd angen eu hegluro wrth gynulleidfâ'r baledwr. Mae'n amlwg hefyd y gallai'r baledwr gymryd yn ganiataol fod Bragg, tafarnwr y North Star Inn yn Slough a chefnogwr mawr i Maxfield, yn enw digon cyfarwydd i ddilynwyr rhedegfeydd yng Nghymru iddo beidio â gorfod esbonio yn ei faled pwy ydoedd.

Trwy garedigrwydd Mrs Elizabeth Bevan o Lyfrgell Ganolog Caerfaddon, cefais gopi o'r adroddiad byr o'r ras rhwng Maxfield a'r Cyw a ymddangosodd yn y *Bath Chronicle* ar 24 Rhagfyr 1846. Yn yr adroddiad hwnnw ceir tipyn o sôn am yr ochr ariannol i'r ornest. Dywedir fod tua £2000 wedi newid dwylo ar yr achlysur, ac meddai'r *Chronicle*:

The Welsh competitor was accompanied to Bath by a large body of his countrymen anxious for the honour of the Principality. The spectators were admitted at a charge of sixpence each at the Grand Stand, and here was assembled a host of betters, whose zeal in the cause of their respective men was very ardently expressed, and it was no small source of amusement to witness the eager display of the bank notes on the tables by the Welshmen, who vaunted their cash in no measured terms.

Nid yn annisgwyl, yr oedd hen ddigon o ladron wedi cyrchu'r maes, a sonia'r *Chronicle* am griw ohonynt yn amgylchu 'one native of the land of mountains and goats, less discreet than some of his compatriots, [who] was foolish enough to make a boasting exposure of his money', a dwyn hanner can punt oddi arno.

Mae'r faled Gymraeg arall a gyfansoddwyd yn sgil ras Maxfield a'r Cyw yng Nghaerfaddon, hithau yn canolbwyntio i raddau helaeth ar agweddau ariannol y ras. Baled gan Edward Jones, Môn, ydyw — baledwr, yn ôl Ben Bowen Thomas, 'nad oes un o'i faledi sydd ar gael yn ymwneud â'r Gogledd', er gwaetha'r 'Môn' ar ôl ei enw. Teitl y faled yw 'Cân Newydd yn rhoddi ychydig o hanes gyrfa neu ras a gymerodd le rhwng Maxfield, a'r Cyw Cloff yn Lansdown yr unfed dydd ar hugain o Ragfyr diwethaf, ac fe'i cyfansoddwyd ar fesur 'Lili Lon'. Gwelwyd yn dda gan ddau o olygyddion casgliadau baledi yn y gorffennol lled agos i gynnwys y faled hon yn eu casgliadau — sef Ben Bowen Thomas yn *Baledi Morgannwg* (Gwasg Prifysgol Cymru, 1951), tt.67-70, a Tegwyn Jones yn *Hen Faledi Ffair* (Y Lolfa, 1971), t.30. Gyda chaniatâd caredig Mr Tegwyn Jones, dyma fersiwn *Hen Faledi Ffair*, a godwyd o gopi o'r faled sydd yn y Llyfrgell Genedlaethol:

Dewch Forgannwg oll ar unwaith,
Sir Frycheiniog, Mynwy odiaeth
Yma i wrando ar gân a ganlyn
Clod yn wiw i Gyw Bryncethin.
Dyma blufyn hoywlun un
Ysgafn droed anhawdd ei drin,
Maeddu Sais a wnaed yn sydyn
Y Cyw fel deryn ydyw'r dyn.

Fe gamsyniodd Sais o Loegar
Trwy ail-gynnig y Cyw cynnar,
Ofer iddo fu'r tro yma
Fel o'r blaen ar ras y Cimdda.

Mawr yw ffrwst a thrwst y Saeson
Maeddu'r Cymry yw eu hamcanion,
Ond fe fagwyd yng ngwlad Forgan
Un sy'n cario ar y cyfan.

Os ceir unrhyw Sais neu Gymro
Glywai ar ei galon dreio
Y Cyw yn gyflym red yn glonnog
Mor ddidaro ag un 'sgyfarnog.

Daeth o Lantrisant redwyr buan,
Castell Nedd rhaid cofio'n gyfan,
Trwy'r Cefn ac Aberdâr a Merthyr
Am y Cyw yn gyfan cofir.

Yn Landsdown fe bwyntiwyd gyrfa
Yr hon a ganfu, gwn, ugeinia,
'R'oedd yr arian yno'n rorio
A'r gwŷr mewn ffwdan am ei ffeindio

Ym mysg y bobl yr oedd pleidio
Rhai gyda'r Sais a'r lleill y Cymro
Daeth un ymlaen a dwedodd wrthynt
'Gyda'r Cyw mi fetiaf bumpunt.'

Yn Aberdâr r'oedd rhyw ddyn ynfyd
Yn gweiddi coron gyda Maxfield
Un o Ddowlais waeddodd allan
'Sofren gyda'r Cyw 'mhen chweugan!'

Rhyw golier oedd yn gweiddi'n greulon
'Gyda'r Sais mi ddodaf goron,'
A dwedodd rhywun o'r Gyfarthfa
'Y Cyw am goron yw'r gŵr gora!'

'R'oedd yno fwtsiwr lled ariannog
Yn gweiddi gyda'r Cyw yn glonnog,
Gan ddweud, 'Mi ddodaf ugain soffryn
Ymhen deg ar draed y deryn.'

I weld y ras 'r aeth dyn diniwed
A chanddo soffren yn ei boced,
Gyda'r Sais fe'i betiai'n sydyn,
Ond fe gariodd Cyw Bryncethin.

'R'oedd rhyw dafarnwr yn Llantrisan'
Gyda'r Sais yn betio arian,
Menyw a'i atebai'n sydyn —
'Gyda'r Cyw mi fetia'r mochyn.'

Ym Mhontypridd r'oedd gŵr tŷ tafarn
Yn betio gyda'r Sais mor gadarn,
Ond pan glywodd mae'r Cyw gariodd
A droes i regi'r Sais o'i wirfodd.

Mi glywais i fod yn y Llwyni
Gymro gyda'r Sais yn gweiddi,
Ond pan glywodd i'r Cyw gario
Edrychodd fel hen hwrdd â'r bendro.

Pob dyn gyda'r Sais a fetiodd
Gwn mai'i siomi'n gyfan gafodd,
Pawb fetiodd gyda'r Cyw yn unig
Gânt wydd dew ar ddydd Nadolig.

Guto Nyth Brân, mi glywais haeru,
Oedd y cyntaf a rodiodd Cymru,
Y Cyw yw'r ail, mi ddweda'n ddiddan
Os nad y cyntaf fagodd Forgan.

Dyma ydwyf yn ddymuno —
Bywyd hir a iechyd iddo,
A phob un sydd o blaid y deryn
Rhowch hwrâ u Gyw Bryncethin.

Yn ei gyfrol *Yn Chwech ar Hugain Oed*, wrth hel ei atgofion am Gwm Rhondda ar ddechrau'r ganrif hon, cyfeiria D.J. Williams at ornestau dynau moelion a gynhelid ar ben y mynydd yng nghymoedd Morgannwg a Mynwy gyda thoriad gwawr ar fore Sul, ond a oedd wedi graddol ddiplannu erbyn diwedd y ganrif ddiwethaf. 'Am sofren felen, ddim mw na dim llai, yr ymleddid fynychaf,' meddai D.J., gan ychwanegu: 'Hyd y clywais i nid oedd fawr o ddim betio ymhlith y dorf ar yr ymladdfeydd hyn. Nid oedd pioden fraith y bwci wedi cyrraedd gwareiddiad y De yr adeg honno' (t.120). Ond gallai Gwyn A. Williams ddweud am bobl cymoedd y De yn oes gynharach y Cyw Cloff: 'These people had a passion for games... [and] for betting — they'd bet on anything, one man streaked naked through a wedding procession in Merthyr High Street for sixpence' (*When Was Wales?*, Penguin Books, 1985, t.187). A chadarnheir y darlun yna gan y faled uchod. Mae'n amlwg mai ehedeg i ffwrdd dros dro yn ail hanner y ganrif ddiwethaf a wnaeth 'pioden fraith y bwci' os bu iddi fudo o'r cymoedd erioed, mewn gwirionedd!

Baled hwyliog yn null baledi ysgafn megis 'Can yn gosod allan yr olygfa geir yn Merthyr ar nos Sadwrn' a 'Can yn gosod allan yr hyn a welais ac a glywais yn Ffair Llandilo Fawr' yw baled Edward Jones; ond baled ydyw hefyd sydd, fel y baledi eraill i'r Cyw, â thipyn o angerdd cenedlaethol yn rhedeg trwyddi. Ceir rhai gwahaniaethau rhwng fersiwn Tegwyn Jones ac un Ben Bowen Thomas o'r faled, er enghraifft 'wir' yn lle 'wiw' yn llinell olaf y pennill cyntaf, a 'Cimla' yn lle 'Cimdda' yn llinell olaf yr ail bennill. Ond mân amrywiadau ydynt, o'r math sydd i'w weld yn gyffredin rhwng copiau o faled sydd naill ai yn gynnrych gweisg gwahanol neu yn argraffiadau gwahanol o'r un wasg.

Ar ddiwedd ei faled yn cofnodi buddugoliaeth fawr y Cyw yng Nghaerfaddon, dywedodd Iolo Mynwy mai 'Gwell fe allai o hyn allan,/Rhoddi 'fyndu a hynny'n fuan'. Ond ni ddilynodd y Cyw gyngor Iolo. Dywedir i Maxfield gydnabod wrth y Cyw ar ddiwedd y ras yng Nghaerfaddon mai'r Cyw oedd y rhedwr gorau o'r ddau. Ond er hynny, mae'n amlwg fod Maxfield a'i gyfeillion am roi un tro arall ar guro'r Cyw. Trefnwyd gornest rhyngddynt ar ddydd Llun, 19 Gorffennaf 1847, yn Salthill ger Slough, sef ras filltir am £100 yr ochr. Yn ôl y *Cardiff and Merthyr Guardian* (24 Gorffennaf 1847):

Davies, although at such a distance from his native *Cambria*, [was] countenanced by about a hundred good men and true from this town [Caerdydd] and neighbourhood. There were a great many spectators. Both men appeared in good condition. There were not many bets made,

although Davies's friends exhibited the utmost readiness to back their man; but Maxfield's supporters were not very sanguine — fought shy — consequently no great amount of business was transacted; and the comparatively trifling sums which were staked were upon the terms of six to four in favour of the gallant little Welshman.

Dechreuodd y ras am un o'r gloch. Aeth Maxfield ar y blaen yn syth o ryw 3 llath, a chadw felly am bron 300 llath:

Davies then gradually drew near to him, and having overtaken him they ran side by side — elbow to elbow — until they reached half the whole distance, at which point Davies took the lead, stepping out like a man amidst the cheers of his friends, who, from the commencement, had felt perfectly confident in his capabilities. Gradually he increased the distance between him and Maxfield to nearly twenty-five yards; but when he was about 300 yards from the end of the race, perceiving that he had the matter all in his own hands, he slackened his pace, and ran in an easy winner ten yards before his opponent. Enthusiastic cheering welcomed his arrival. He left the neighbourhood of the race for London to receive his stakes. . . . Most of [Davies's friends] reached Cardiff in the 'Prince of Wales' steam packet on Tuesday which was very gaily decorated and proceeded to the New Inn, Crockherbtown [sef yr Heol y Frenhines bresennol yng nghanol Caerdydd], where their success was celebrated in a capital dinner. . . . Maxfield we are informed, now admits that he is an inferior runner to Davies, and will not enter into further competition with him.

Ysgrifennodd Ywain Meirion faled ar yr achlysur hon ar fesur 'Difyrrwch Gwŷr Harlech'. Dyma'r drydedd a'r olaf o'r baledi Cymraeg i'r Cyw Clöff sydd wedi goroesi. Mae teitl y faled yn un hir, eglurhaol:

Cân newydd o glod i John Davies 'Cyw Clöff' yr hwn a drechodd y Saeson blaenaf yn y deyrnas. Yn dechrau pan ddaeth John Tedlow i Gimla, Llantrisant i redeg dwy filltir â'r Cyw Clöff, a Robert Williams, pan y colodd y Sais. Yn ganlynol trechodd J. Tedlow ar heol Llanilltyd. Wedi hynny rheddodd â Thomas Maxfield, ar Gimla, Llantrisant yr hon a derfynodd mewn ymryson anarferol a hynny oherwydd i'r Sais gwympo'n wirfoddol. Er torri'r ddadl, penwyd gyrfa eilwaith i'r un dau redeg yn Lloegr gerllaw Caerbaddon (Bath) pan y bu'r Cyw yn fuddugol. Yn olaf, ar Salt Hill, ger Llundain, Gorffennaf 19eg pan y bu gyrfa rhyngddynt drachefn a bu'r Cyw yn fuddugol yno hefyd.

Fersiwn wedi'i dalfyrru a'i addasu o'r cyflwyniad sy'n rhagflaenu baled Iolo Mynwy yw'r teitl estynedig hwn, ac o ran arddull y mae baled Ywain Meirion yn nes at arddull un Iolo nag ydyw at un Edward Jones, Môn. Yn ôl Tegwyn Jones yn *Baledi Ywain Meirion* (Llyfrau'r Faner, 1980), t.223, argraffwyd y faled gan David Jones ym Merthyr. Fe'i cynhwyswyd gan Tegwyn Jones yn ei *Hen Faledi Ffair*, wedi'i chodi ganddo o gopi

o'r faled sydd yn y Llyfrgell Genedlaethol. Dyma'r faled fel y'i ceir yn y gyfrol honno:

Deffro, Awen, dere i'r amlwg
Yn awr heb gelu yn ddigilwg
I ganu clod i Gymro diddrwg
O wlad Forgannwg wiw,
Yn y Bryncethin cadd ei fagu
Hwn yw'r rhedegwr gorau 'Nghymru
Doed pob perchen dawn i'w barchu
Gan ganu clod i'r Cyw,
Mae hwn yn gampwr hynod
Rhyw foddion mae'n rhyfeddod
Am redeg tir, ras fer neu hir,
Yn ôl ei ddifyr ddefod,
Ni wiw i Sais na Sgot na Gwyddel
Gynnig arno mewn un gornel
Y mae'r Cyw yn siwr o'r afel
Fe drecha heb gél bob gŵr.

Fe redodd ras yn Sir Forgannwg
Ar y Gimla wiwdeg amlwg
A'r Cyw enillodd hon yn ddiddrwg
Mewn golwg yn ddi-gel,
Rhoes Tedlow sialens yn y funud
Am ras ferach i'w harferyd
A'r Cyw a 'nillodd hi yn Llanilltyd
Yn ddiwyd doed a ddél;
Rhoes Maxfield sialens eger
Am ras ar randir Lloeger
Gerllaw i'r Bath bu'r ymdrech hon
Rhwng Saeson a hil Gomer,
Deg i un yn erbyn Cymro
Oedd eu lleisiau, gan 'wyllysio
Gweled Maxfield yno'n cario —
Ond concro ddarfu'r Cyw.

Ni wiw i Maxfield chwaith na Thedlow
Gynnig rhedeg mwy â'r Cymro
Gan fod y Cyw yn siŵr o'u concro
Pan dreio nerth ei draed,
Ar y Gimla fe enillodd
Ddwy räs galed ac nis ciliodd,
A dau o'r Saeson yno a drechodd —
Ei glod ar gyhoedd gaed.
Fe drechodd Gymro c'lonnog

O fewn i Sir Frycheiniog
Sef Howel Powel, enwai'n wir,
Rhedegwr pur odidog,
I drip Nathaniel fe a gerddodd
Ac yno'i amser a gymerodd
Ond Cefn Coedcymer a gyrhaeddodd
Fe'i concrodd megis cawr.

Ond y pedwerydd ddydd ar bymtheg
O fis Gorffennaf oedd yr adeg
Pan fu Maxfield a'r Cyw yn rhedeg
Yn Lloeger liwdeg lon,
Y bu tyn ymaelyd milain
Ni fu fath ymdrech ar dir Brydain
I'w harwain nag oedd hon,
A'r Saeson oedd yn gweiddi
'Now Maxfield work the Taffy
If you now miss, the cause is this
Our purses will be empty.'
A'r Cyw ym mlaenaf tan fileinio
A Maxfield ydoedd yn diffygio
A'r Cyw a droes ei wyneb ato
Gan wenu arno'n wir.

A'r Cyw a wylltiodd fel y fellten
A Maxfield gafodd weld ei gefen
Fe goncrai'r lliwus Gymro llawen
Er gwaethaf sen pob Sais,
A'r hen Gymru a enillodd
Ar draed y Cyw, do gwn, rai canno'dd
O aur melyn os dan [sic] milodd
Pan drechodd yn ddi-dras,
Mae'n rhedwr anghyffredin
Ni phrisia ddim am undyn
Nid oes yn fyw un 'True Blue'
Yn ail i Gyw Bryncethin,
Mae trigolion tref Llantrisant
A'r Fro i'w ganmol nis gwn gymaint
A gwŷr y gweithiau a ddymunant
Ei ffyniant yn di-ffael.

Mae'i ddull yn rhedeg yn anrhydedd
I Gymru gwn trwy Dde a Gwynedd.
Ni welwyd un mor hardd ei agwedd,
Heb drawsedd ar un tro.

Nid fel llawer o redegwyr
 Fu'n denu arian eu cydwladwyr
 A bradwyr gwŷr eu bro,
 Cydwaeddwn llwyddiant iddo,
 A rhwydd-deb lle bo'n rhodio,
 Hir oes ac iechyd hyfryd hedd
 Mewn 'mynedd pawb ddymuno,
 Tra bo dwfr a gro mewn afon
 A meillion teg ar ddolydd gleision
 Tra enwir gwlad Morgannwg union
 Bydd cofion am y Cyw.

Dywedir i'r Cyw guro Morgan Cox, un arall o brif redwyr y Saeson, ond hyd y gwn i, nid oes unrhyw faled wedi goroesi yn sôn am y gamp honno. Yn ei gyfrol *I Fyd y Faled* (t.199), noda Dafydd Owen fod Thomas Harris, y baledwr o Drefdraeth ac Abertawe, yntau wedi llunio baled i'r Cyw Cloff. Ond er ymgynghori â Mr Owen, â Mr Tegwyn Jones ac â Mr Rheon Prichard (o Lyfrgell Coleg y Gogledd), ni lwyddais ysywaeth i ddod o hyd i gopi ohoni.

Er i Ywain Meirion gysylltu'r Cyw â Bryncethin fwy nag unwaith yn ei faled, erbyn dechrau 1845 yr oedd wedi symud i bentref Glan-bad yng Nghwm Taf, ychydig islaw Pontypridd ar ochr ddwyreiniol afon Taf, oherwydd fe'i disgrifir yn y *Cardiff and Merthyr Guardian* am 22 Chwefror 1845 fel 'a collier, a resident at "Upper Boat," about two miles from Newbridge [sef Pontypridd], near Cardiff'. Yng Nghyfrifiad 1851 y mae rhyw John Davies, a oedd yn 30 oed ar y pryd ac wedi'i eni ym mhlwyf Coety, yn cadw'r 'Upper Boat Inn' yng Nglan-bad, tafarn sydd yn dal yno heddiw. Er na allaf fod yn sicr, mae'n rhesymol credu, o ran ei oed a'i fan geni, mai dyma John Davies, 'Y Cyw Cloff'. Dichon fod ei enillion wrth redeg wedi'i alluogi erbyn 1851 i fynd yn dafarnwr. Ym mhlwyf Eglwysilan y mae Glan-bad, ac yr oedd tafarnwr yr 'Upper Boat Inn' yn 1851 yn briod â merch o'r plwyf o'r enw Ann (23 oed), a chanddynt dri o blant, oll wedi'u geni ym mhlwyf Eglwysilan, sef merch (5 oed) â'r enw anghyffredin Margam (enw sy'n tanlinellu cysylltiad y tafarnwr â gorllewin Bro Morgannwg), merch arall (2 oed) o'r enw Elizabeth, a bachgen bach deufis oed o'r enw John.

Gwelais gofnod yng nghofrestri plwyf Eglwysilan am briodas glöwr o'r enw John Davies, a oedd yn byw ar y pryd yn y 'Moulder's Arms' yng Nglan-bad, a merch o'r enw Ann Davies ar 1 Mehefin 1844. Mab i löwr o'r enw William Davies oedd y John Davies hwn, ac ni allai ysgrifennu; ond fe dorrodd ei wraig ei henw ar gofrestr y priodasau. Un o Dwyn-tân

ym mhlwf Eglwysilan oedd hi, ac yn ferch i lafurwr o'r enw David Davies. (Dywed Dr Ceinwen H. Thomas wrthyf fod Twyn-tân yng nghyffiniau Glyn-taf, pentref ar ochr ddwyreiniol afon Taf tua milltir i'r de o Bontypridd.) Ysyaeth ni roddir union oedrannau'r ddeuddyn yn y gofrestr, dim ond nodi ei fod ef dros 21 mlwydd oed yn priodi a hithau o dan yr oedran hwnnw. Os hi yw'r Ann a oedd yn wraig tafarnwr yr 'Upper Boat Inn' yn 1851, ac o'r dystiolaeth y mae'n rhesymol inni gredu hynny, golyga ei bod hi tua 16 oed yn priodi a'i gŵr yn 23 oed.

Erbyn Cyfrifiad 1861, tafarnwr arall oedd yn cadw'r 'Upper Boat Inn', sef un Evan Davies, a symudodd i'r ardal o Lanwenarth, ger y Fenni, rywbryd o 1856 ymlaen. Ni wn i ba le y symudodd y Cyw Cloff o'r 'Upper Boat Inn' (os efe oedd y tafarnwr, wrth gwrs!), na dim arall am ei hanes ef a'i deulu. Yr unig beth arall y gellir ei ychwanegu yw ei fod yn parhau i redeg ar ddiwedd 1858.

Yn *Hen Faledi Ffair* (t.32), cyhoedda Tegwyn Jones faled gan Richard Hughes er clod i bencampwr arall, sef Daniel Thomas ('Dan Bach Pontypridd' neu 'Dan o'r Wnion'; 1823-1910). Fel yr awgryma ei lysenw, brodor o Bontypridd ydoedd, yn fab i dafarnwr. Daeth i enwogrwydd sydyn fel paffiwr pan drechodd paffiwr Seisnig amlwg o'r enw John Brooks (y 'Norwich Champion') mewn gornest yn Llundain yn Hydref 1858. A thri mis yn ddiweddarach, fe drechodd y pencampwr paffio Americanaidd, Charley Lynch.

Hyd yn oed pan oedd yn ei anterth fel paffiwr, âi Dan yn gyson i wrando pregethwyr y Bedyddwyr. Wedi iddo roi'r gorau i ymladd, bu'n cadw tafarn yr 'Union' yng Nghaerdydd. (Dyna sy'n cyfrif am ei lysenw 'Dan o'r Wnion'.) Mynychai'r Tabernacl, eglwys y Bedyddwyr ar yr Ais yng Nghaerdydd, a chafodd dröedigaeth o dan ddylanwad pregethau cyhoeddedig yr enwog C.H. Spurgeon (1834-92). Yn ganlyniad, trodd ei gefn yn llwyr ar ei orffennol fel paffiwr ac ymroi i hybu achos y Bedyddwyr yn Nwyrain Morgannwg.

Y mae dwy faled gan Richard Hughes i Daniel Thomas wedi goroesi. Canwyd un ohonynt adeg ei fuddugoliaeth yn erbyn Charley Lynch. (Ceir dyfyniadau ohoni yn ysgrif Dafydd Idris Edwards, 'Caneuon Gwerin a Baledi', yn *Rhwng Dwy Afon*, gol. David A. Pretty, Pwyllgor Llenyddiaeth Eisteddfod Genedlaethol yr Urdd, Taf-Elâi, 1991, tt.93-4.) Mae'r faled a atgynhyrchir yn *Hen Faledi Ffair* ychydig yn gynharach, ac yn canu clodydd Daniel Thomas am iddo guro'r 'Norwich Champion' yn Hydref 1858.

Fel gyda'r baledi er clod i'r Cyw Cloff, y mae cryn angerdd cenedlaethol yn cerdded trwy faledi Richard Hughes i Dan Pontypridd. Nid gornest rhwng dau baffiwr yn unig a ddisgrifir yn y faled am yr ornest rhyngddo

a'r 'Norwich Champion', ond gornest rhwng Cymro a Sais, ac y mae awyrgylch y faled yn bur debyg i awyrgylch y Maes Cenedlaethol mewn gêm rygbi ryngwladol rhwng Cymru a Lloegr. Fe'i diweddir gan benillion sy'n gorfoleddu am i'r Cymro drechu'r Sais, ac yn eu plith ceir pennill sy'n crybwyll y Cyw Cloff:

Nid oes gwiw i'r Saeson bellach
A gwŷr Morgannwg i ymyrrath;
Y Cyw a'u trecha i redeg gyrfa,
Dan Pontypridd a dorra'u clonna.

A dyna'r cyfeiriad olaf y gwn i amdano at John Davies, 'Y Cyw Cloff o Fryncethin'.

Mae'r baledi i'r Cyw Cloff yn enghraifft ardderchog o'r swyddogaeth newyddiadurol a gyflawnai baledi'r ganrif ddiwethaf. Anodd iawn bellach yw mesur pa mor eang y treiddiai'r adroddiadau am gampau'r Cyw a gyhoeddwyd mewn papurau newydd megis y *Cardiff and Merthyr Guardian*. Ond gallwn fod yn bur sicr i'r baledi gario'r hanes ymhellach o lawer na'r papurau hynny i blith trwch poblogaeth cymoedd y De, a honno'n aml iawn yn boblogaeth anllythrennog ac uniaith Gymraeg.

I'r Cymry llythrennog yr oedd, wrth gwrs, wasg Gymraeg ar gael — gwasg a oedd i raddau helaeth yn gynnyrch yr enwadau Anghydfurfiol. Fe geir peth newyddion cyffredinol yn ogystal â newyddion crefyddol ac enwadol mewn cylchgronau megis *Y Drysorfa*, *Y Dysgedydd* a *Seren Gomer*, a gellir darllen ynddynt bytiau am lofruddiaethau a thrychinebau, am weithgareddau'r Senedd, ac yn y blaen. Ond chwiliais yn ofer ynddynt am unrhyw gyfeiriad at redegfeydd y Cyw Cloff yn erbyn Thomas Maxfield yn 1846-7. Perthynai'r rheini i Gymru 'Buchedd B' y dydd — Cymru nad oedd cyfryngau'r enwadau, wrth reswm, yn awyddus iawn i'w hybu. Ond tybed ai cyd-ddigwyddiad yw'r ffaith i'r *Traethodydd* am Orffennaf 1847 gario erthygl ar 'Y Campau Olympaidd', erthygl sy'n treulio tipyn o'i gofod yn trafod y gamp o 'redeg gyrfa' a'r cyfeiriadau sydd gan yr Apostol Paul at redeg yn ei epistolau?

SUMMARY

One of the most successful runners of his day was John Davies (b.1822) of Bryncethin, Glamorgan, who held his own against the fiercest competition. The immense popularity of the races in which he took part is illustrated by the heavy betting on the different runners, and by newspaper accounts of the events. The above article discusses the newspaper evidence for races in which John Davies ran, and also three popular ballads recounting his sporting achievements. It was these ballads, rather than the newspaper accounts, which

immortalized John Davies in the imagination of the unlettered monoglot Welsh people of the time. John Davies is thought to have become the publican of the Upper Boat Inn near Pontypridd, but no trace of him has been found after 1858.

TWRIO I HANES TEULUOL

am wreiddie hen alaw

Megan Morris

Rhyw chwech oed oeddwn i pan oedd nhadcu'n traddodi'i ddarlith ar 'Hanes Plwyf Penbryn'. Rwy'n cofio'r noson yn burion — am na chawn i fynd i'w chlywed! — a hyd y gwn i dyna'r unig dro iddo ei thraddodi. Fe'i benthyciwyd, fe ddiflannodd, fel bedd Moses; ond yn rhyfeddol fe gyrhaeddodd yr Amgueddfa Werin flynyddoedd lawer wedi hynny, a thrwy garedigrwydd un o'm hen gyfoedion ym Mhenmorfa, sef J. Geraint Jenkins, cefais wybod hynny a chael cyfle i'w darllen fwy na hanner can mlynedd yn ddiweddarach. Ynddi gwelais yr unig gyfeiriad ysgrifenedig a welais i erioed at 'yr Hen Garol', fel y galwai fy mam hi.

Roeddwn i erbyn hynny wedi'i dysgu hi i rai cannoedd o ferched Bangor, a'i threfnu'n ddeulais, yn drillais ac yn bedwar llais ar gais gwahanol gorau o bryd i'w gilydd. Ei chofio hi o ganu fy mam wnes i, a hithau wedi'i chofio o ganu ei mamgu hithau — 'Mamgu Castle Hall' — ac at honno mae'r cyfeiriad yn narlith nhadcu yn 1932. Wrth sôn am weithgaredd cerddorol capel Penmorfa (Ceredigion) (a godwyd yn 1796) yn y bedwaredd ganrif ar bymtheg mae'n dweud:

Bu Dafydd Siencyn Morgan yn cadw ysgol gân ym Mhenmorfa, ac ar ei ôl ef daeth Sam Williams o'r Ceinewydd. Yr anthemau a ganwyd oedd 'Marwolaeth y Cristion' ac 'Ar lan yr Iorddonen'; a hefyd 'Seren Bethlehem' — solo a chytgan — y diweddar Mrs Elinor Jones, Castle Hall yn canu'r pennill cyntaf a Dafydd Griffiths, Treddafydd yn canu'r ail bennill. Llyfr-rwymydd oedd Sam Williams a gwelais ef unwaith yn Lerpwl pan oeddwn hogan.

Fe aeth fy nhadcu i'r môr ar long hwyliau leol yn unarddeg oed yn 1870.

Ar ôl darllen hyn mi fûm i'n pendroni tipyn. Tybed ai Dafydd Siencyn Morgan (1752-1844) a gyfansoddodd alaw 'Seren Bethlehem' — a adwaenai fy mam fel 'Yr Hen Garol' — ac iddo'i dysgu i'w ysgol gân ym Mhenmorfa? Ynte sôn am yr ysgol gân ar ddechre'r ganrif 'roedd nhadcu, o'r hyn a glywsai gan ei fam a'i dadcu a'i famgu — Shôn Griffith a Mari Shôn Gruffydd, gan fod y tri ohonynt yn aelodau ym Mhenmorfa ac yn Fethodistiaid? Deuthum i'r casgliad mai felly y bu hi, gan fod Dafydd Siencyn Morgan wedi marw mewn gwth o oedran yn 1844, a nhadcu heb ei eni hyd 1859. Rhyw fonws oedd y frawddeg ganlynol o atgofion ei deulu am y darnau a ddysgwyd bryd hynny. Fe wn i fod ei fam yn

gyfarwydd â 'Seren Bethlehem'; fe glywais i hynny gan fy mam fy hun, oedd yn sôn am yr hen wraig fel 'Mamgu Gartre' am ei bod hi'n byw gerllaw. Ond gan ei mamgu arall — 'Mamgu Castle Hall' — yr un a enwir yn y ddarlith, y clywodd hi'r 'Hen Garol' yn cael ei chanu. Roedd 'Mamgu Castle Hall' yn rhy ifanc i fod wedi mynd i ysgol gân Dafydd Siencyn Morgan, a beth bynnag, roedd hi'n Annibynwraig hyd nes iddi briodi mab Morfa Uchaf yn 1856, a dyna pryd y daeth hi'n aelod ym Mhenmorfa. Fe fuaswn i'n dyfalu felly mai dyna'r pryd y dysgodd hi 'Seren Bethlehem'. Roedd cof lleol a theuluol fod ganddi lais mezzo hynod o hardd. Roedd hi'n hanu o ochr ei thad o hen deulu Morusiaid y Deiniol, oedd yn adnabyddus yn yr ardal am eu gallu cerddorol yn ogystal â'u lleisiau, ac mae hynny'n wir am eu disgynyddion heddiw. Mae gen i yn fy meddiant hen lyfr o'u heiddo yn cynnwys rhai hen anthemau ac emynau mewn llawysgrif o'r cyfnod cyn dyfodiad y sol-ffa, ond 'dyw 'Seren Bethlehem' ddim yn eu plith. Felly, capel Penmorfa yn hytrach na'r Morusiaid sy'n dal y gyfrinach.

Ond nid yw hynny'n profi *nad* eiddo D.S.M. yw'r hen alaw. Os mai ef a'i cyfansoddodd — ac mae'r gwendidau alawol yn nwy frawddeg ganol y pennill yn awgrymu i mi fod hynny'n bosibilrwydd — mae'r cytgan yn fater arall. Rwy'n teimlo mai o law cerddor llawer mwy galluog y daeth honno. Yn ôl gwybodaeth deuluol fe ddefnyddid yr Haleliwia yn ddiweddglo i nifer o fawlganau yn yr un cyfnod. Ond tybed ai yng nghapel Penmorfa yn unig? Oni bai am hynny pam nad oes neb arall wedi ei chael ar lafar fel y cefais i hi? Mae'r cytgan yn rhedeg mor rhwydd: mae'n fywiog, yn llawn ynni ac yn ddeniadol. Mae'r ddyfais antiffoni yn amlwg yn yr Haleliwia; oni bai bod un llais yn ateb y llall 'does dim modd cymryd anadl a chadw'r rhithm yn gyson, hyd nes cyrraedd yr Amenio tua'r diwedd. Heblaw hynny, mae sylfaen gynganeddol yr Haleliwia yn ddeallus, gonfensiynol gywir. Fe wyddom na feddai D.S.M. ar y gallu greddfol i gynganeddu'i alawon, ac mai trwy driniaeth cerddorion diweddarach, megis D. Emlyn Evans, a David Evans ar ôl hynny, y gwnaed yr ychydig o waith D.S.M. sydd wedi goroesi yn dderbyniol i'w gyhoeddi. Fe wyddom fod D.S.M. wedi teithio o Fôn i Fynwy yn cynnal dosbarthiadau ac ysgolion canu. Roedd ganddo feddwl uchel ohono'i hun fel cerddor, a'i ddiwydrwydd yn y gwaith yn beth i ryfeddu ato. Pam felly, os mai fe gyfansoddodd 'Seren Bethlehem', na fyddai wedi'i dysgu ar ei deithiau? Neu os gwnaeth hynny, mae'n rhyfedd nad yw hi wedi aros yng nghof rhywun, yn rhywle yng Nghymru, heblaw yn fy nheulu i.

Mae 'na ddigon o le i ddyfalu am y geiriau hefyd, er mai cyfieithiad Alun (John Blackwell, 1797-1840) o emyn gan H.K. White (1785-1806) ydyn nhw, ac yn eitha cyfarwydd. Mae gan Alun dri phennill; dim ond

dau bennill a gefais i ar lafar, a dim ond dau bennill y sonnir amdanynt yn yr hen ddarlith. Mae 'na nifer o wahaniaethau hefyd yng ngeiriau'r fersiwn llafar o'u cymharu â'r gwreiddiol. Mae ambell linell yn amlwg wedi cael ei haddasu er hwyluso'i chanu; ambell air yn wahanol, efallai oherwydd bod y cof yn pallu gyda threigladau y blynyddoedd! Rhaid cyfaddef bod hynny'n gwneud imi wenu, a chreu rhyw agosatrwydd cynnes at fy nheulu, oedd wedi rhoi eu stamp eu hunain ar eiriau Alun!

Gallaf gynnig damcaniaeth arall, sef i rywun addasu tipyn ar y geiriau i ffitio alaw hŷn; a mentro ymhellach i'r posibilrwydd na welodd y cyfansoddwr (pwy bynnag ydoedd) erioed eiriau 'Seren Bethlehem' mewn print; mai eu gosod *fel roedd e'n cofio'u clywed* a wnaeth, ac mae hynny'n tybio i Alun wneud ei gyfieithiad flynyddoedd cyn iddo ddod i Faenordeifi. Ond dyma fi 'a'm dychymyg yn drên'!

A chyd-ddigwyddiad rhyfedd oedd hi, bod Alun wedi derbyn bywoliaeth Maenordeifi lle'r arhosodd am saith mlynedd ola'i fywyd, a marw a chael ei gladdu yno yn 43 oed. Roedd D.S.M. flynyddoedd cyn hynny wedi symud i fyw ar gyrion pentre Llechryd, dros yr afon i Faenordeifi. Fe ymaelododd gyda'r Annibynwyr yng Nghapel Isa yno, er mai mab clochydd Llangrannog oedd e, ac wedi cael ei fagu'n eglwyswr. Ond nid wy'n credu bod enwadaeth yn poeni dim ohono yn y bôn; fe âi at unrhyw enwad neu eglwys ar gais rhywun, i'w hyfforddi. Gwella safon y canu, a safon darllen yr hen nodiant oedd ei nod, ac ym mynwent eglwys fechan hardd Llangoedmor y claddwyd ef.

Ond mae'n bur annhebyg mai yn y cyfnod hwnnw y daeth yr Hen Garol i fodolaeth. Mae natur y cytgan yn cyfeirio at gyfnod cynharach, a naws ieuenctid ac anaeddfedrwydd a wela' i yn alaw'r pennill. Pwy bynnag luniodd yr alaw, mae'n debygol o fod wedi gwneud hynny'n nes at ddechre'r ganrif yn fy marn i.

A beth am Sam Williams, Ceinewydd? Yn anffodus, wn i ddim mwy am hwnnw na'i enw a'i alwedigaeth.

Ond mae 'na un peth y medraf deimlo'n sicir amdano, sef fod gan fy mam glust gywir a llais da, a'i bod yn gerddor penigamp. Yn ffodus fe etifeddais innau'r glust gywir ac rwy'n ffyddiog felly fy mod innau yn fy nhro wedi derbyn 'Seren Bethlehem' yn union fel y canwyd hi gan fy hen famgu. Fe fedrai fy mam ganu'r alaw yn null fy hen famgu hefyd, gan gynnwys yr hyn a elwid gan yr hen wraig yn 'gwafers', y math o addurno a geir yng nghanu gwerin llawer gwlad. Rwyf wedi ceisio cynnwys y cwafers trwy eu nodi weithiau ar ffurf addurniadau yn yr alaw. Fe genid y pennill â chrynn dipyn o ryddid, yn ôl yr hwyl, ac roedd yr Haleliwia 'i fynd fel y gwynt'.

O ble bynnag y daeth yr Hen Garol, trwy gof gwerin ac ar lafar y daeth i mi. Tybed a ddown ni fyth i wybod i sicrwydd o ble?

Dyma fersiwn llafar 'Seren Bethlehem':

Unwaith hwyliais ar y cefnfor
Ar ryw nos dymhestlog ddu.
Minnau heb na llyw, nag angor,
Na gwawr gobaith o un tu;
Nerth a dyfais wedi gorffen,
Dim ond boddi yn fy nhrem.
Ar fy ing cyfododd seren,
Seren, Seren Bethlehem.

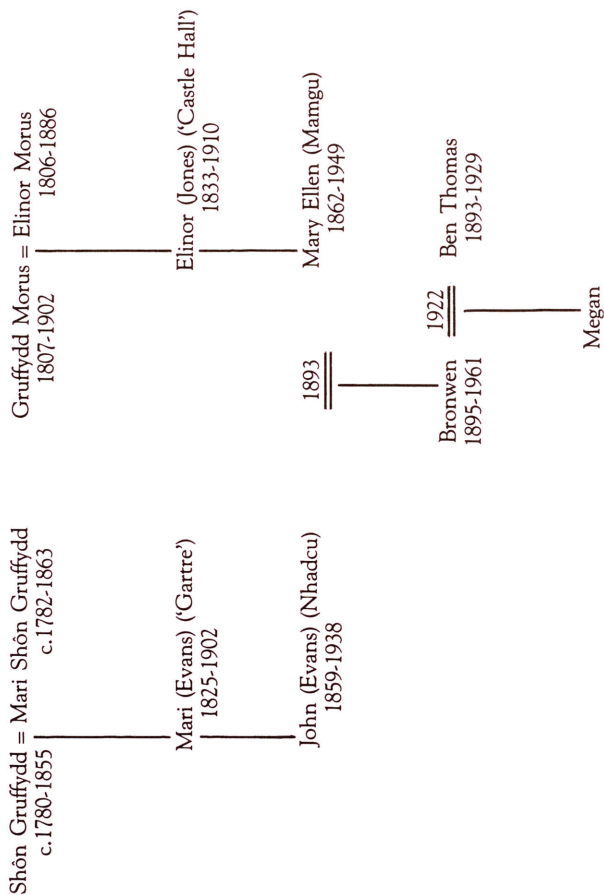
Bu yn lamp arweiniol imi
Chwalodd ofn y tywyll fedd,
Ac o ddyfnder safn trueni
Dug fi i borthladd 'nefol hedd.
Nawr mae'n deg, a minnau'n canu
Am ddistewi o'r storom lem.
Canaf pan fo'r byd yn ffaglu —
Seren, Seren Bethlehem.

Fel hyn yr ymddengys y ddau bennill yn *Ceinion Alun* (1851) (yno ceir pennill arall o flaen y ddau hyn):

Unwaith hwyliais ar y cefnfor
A'r storm yn gerth, a'r nôs yn ddu,
Minnau heb na llyw, nac angor,
Na gwawr, na gobaith o un tu,
Nerth a dyfais wedi gorphen,
Dim ond soddi yn fy nhrem,
Ar fy ing y cododd seren,
Seren nefol Bethlehem.

Bu'n llusern a thywysydd imi,
Lladdodd ofn y dyfrllyd fedd,
Ac o erchyll safn y weilgi
Dug fi i borthladd dwyfol hedd; —
Mae'n awr yn ddeg, a minnau'n canu,
F'achub o'r ystorom lem,
A chanaf pan fo'r byd yn ffaglu
Seren! Seren! Bethlehem!

Yr ach deuluol

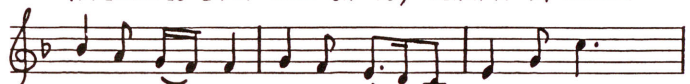
UN-WAITH HWYL-IAIS AR Y CEFN-FOR AR RYW NOS_ DYM-

- HEST - LOG DDU: MIN-NAU HEB_ NA_ LLYW NAC A - NGOR,

NA GWAWR GO-BAITH O_ UN TU; NERTH A DY-FAIS_

WE-DI GOR - FFEN, DIM OND SO - DDI YN FY NHREM,

AR FY ING CY - FO - DODD SE-REN_, SE-REN, SE-REN

BETH - - LE - HEM_.

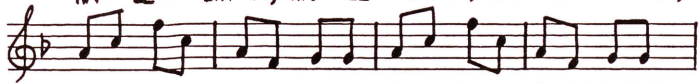
HA - LE - LIW-IA,

HA-LE-LIW-IA, HA-LE-LIW-IA, HA-LE-LIW-IA, HA-LE-LIW-IA,

HA - LE - LIW-IA, HA - LE - LIW-IA, HA - LE - LIW-IA,

HA-LE-LIW-IA, HA-LE-LIW-IA, HA-LE-LIW-IA, HA-LE-LIW-IA,

A-MEN, A - MEN, A - MEN, HA-LE-LIW-IA, A - MEN.

SUMMARY

The above article recounts the transmission within one family in the Llangrannog area of a melody known as 'the old carol', and sung to the words 'Seren Bethlehem' ('Star of Bethlehem') by the Welsh poet Alun (John Blackwell, 1797-1840). Although the melody may be the work of the pioneering music teacher Dafydd Siencyn Morgan (1752-1844), it is strange that it does not appear to have survived elsewhere. The author, however, is certain that it has been transmitted accurately through three generations.

DWY FALED

Gruffudd Parry

Ysgrifennwyd y baledi hyn i'w canu gan Harri Richards yng Nghystadlaeth Canu Baled Eisteddfodau Cenedlaethol Casnewydd, 1988 a Dyffryn Conwy, 1989. Harri fu'n fuddugol y ddau dro.

Baled y Byrddau. Sefydlu'r Bwrdd Iaith bondigrybwyll oedd y cymhelliad a sylweddoli fod yr enw yn cynrychioli egwyddor o dwyll yn ei hanfod. Nid cylch, na grŵp, na phwyllgor, ond Bwrdd. Ac y mae i fwrdd statws yn syth. Mae yna ystafelloedd moethus a charpedi meddal a chadeiriau seddau lledr o gwmpas bwrdd hir yn sgleinio fel gwydr, a drysau trymion yn cau ac agor gyda chlic bonheddig, a ffenestri hirion a siandilîr grisial — yn oblygedig yn y gair 'Bwrdd'. Ac o ganlyniad, mae galw deg neu ddeuddeg corun oedd yn dod at ei gilydd mewn swyddfa yng Nghaerdydd yn 'Fwrdd' yn rhoi delwedd iddyn nhw yn syth. Ac y mae'r llwch oddi ar y 'bwrdd' yn mynd yn syth i lygad y werin druan wrth gwrs. Elfen arall yn y gair efallai oedd y ffaith fod cymaint o bethau yn y bywyd cyhoeddus yn digwydd 'dan y bwrdd': Margaret Thatcher yn penodi Peter Walker i'r Swyddfa Gymreig yn enghraifft ardderchog.

"Pwy yrrwn ni i Gymru?" medd Magi wrth Den
Ar noson y lecsiwn yn llofft nymbar ten,
"Mae Nico bach annwyl a'i ben yn ei blu —
Ni welir o eto'n ei sedd yn y Tŷ."
"Anfonwn ni Pitar," medd Magi, "caiff le
I gerdded yn drwm ar y Gogledd a'r De,
A chadw'r rapscaliwns sydd yno mewn trefn
A'u 'Meibion Glyndŵr' a'u 'Cymdeithas' a'u 'Cefn'."

Gosodwyd y Sais yn y ffau yng Nghaerdydd
A phob llwynog bychan yn meddwl "Be fydd?"
Ond addfwyn oedd Pitar, deallus a neis,
A'i wên cyn deneued â chroen pwddin reis.
"Yr iaith ydi'r broblem," medd Pitar wrth Wyn,
Ond mi garwn yr heniaith a'i gwasgu yn dynn,
Ei brolio a'i channmol a'i mygu o'r tir —
Cawn siarad amdani yn Saesneg am hir.

Mi fu'r Byrddau yn llwyddiant yng Nghymru bob tro:
Bwrdd Croeso, Bwrdd Trydan, Bwrdd Dŵr a'r Bwrdd Glo;
Ac felly aed ati i lunio Bwrdd Iaith,
A'r holl Seiri Rhyddion ar gael at y gwaith.
Er bod sglein ar y bwrdd 'roedd ei goesau yn gam,
Ni feiddiodd neb ofyn: Paham, O! Paham
Na chafwyd un aelod o Gymro yn gweld
Mai hanfod yw'r iaith ac nid jwg ar y seld?

Daeth y Bwrdd at ei gilydd yn foethus mewn steil
I chwilio am strategaeth ddiogel werth chweil;
"Marchnata," medd rhywun, a gwenodd y gŵr
Eisteddai'n y gadair wrth gofio'r Bwrdd Dŵr.
'Rôl gori am flwyddyn ar nyth yng Nghaerdydd
Daeth y Bwrdd a'i Adroddiad i lawn olau dydd;
Meddai Elfed wrth Walter, meddai Walter wrth Wyn —
Meddai yntau wrth Pitar: "Mae ei thranc yn fan hyn."

"Yn glên a charedig a llawn 'wylls da
Mi gladdwn ni'r feudan cyn diwedd yr Ha',
Mae 'na fedd ar lan Alaw ym Môn, wyddoch chi
Mae 'na le i un arall o dan Wylfa B."
Archebwyd arch dderw trwy'r WDA,
A llogwyd yr Orsedd i'w gollwng i'w lle,
Ond cyn i'r Archdderwydd gael gweiddi am hedd...
Daeth pigyn fel tafod o waelod y bedd.

Cynyddodd a lledodd yn fflamgoch ei liw
Wrth i'r ddraig trwy ei ffroenau anadlu ar y criw.
"Dowch â dŵr," meddai Wyn, "dowch â dŵr, dowch â dŵr."
"Rhy ddrud," medd John Elfed, "wel na chewch yn siwr."
Aeth y llyfrgwn alarwyr yn ôl yn ddi-lol
Wrth weld fod 'na dân o hyd yn ei bol,
A chododd yr iaith fel merch ifanc mewn parch
Pan lithrodd y tafod dan gaead yr arch.

Wladgarwyr o Gymry Pwllheli a Llŷn,
Mae'ch angen, i'w hachub a'i chadw, bob un,
Mae'n llawer rhy hardd, mae'n rhy fwyn a di-drais
I'w rheibio a'i threisio gan gerddwr o Sais.
Ffarwel i ti Pitar, ffarwel i ti Wyn,
A ffarwel i Magi — bydd yn hen gyda hyn.
A diolch i'r Rhiaïn a'u cadwodd i ffwrdd
A'u claddu o'r golwg am byth dan y Bwrdd.

Yr Hen Lanc o Llyn. Baled ar gyfer cystadleuaeth 'Steddfod eto. Problem gyfoes y mewnlifiad Seisnig i ardaloedd cefn gwlad Cymru. Mae yma efallai un elfen ychwanegol at y patrwm dychanol oedd ym 'Maled y Byrddau'. Mae yma elfen o barodi ar delyneg enwog William Jones, 'Y Llanc Ifanc o Llyn'. Hen lanc dychmygol (h.y. y Llanc Ifanc wedi mynd yn hen) yn cael ei dwyllo gan lefran o Saesnes oedd wedi dod i fyw i'r pentra. Yntau yn gwirioni amdani a'i phriodi. Ond noson y briodas mae'r hen dlawd yn sylweddoli ei bod yn fwy o dwyll nag a ddychmygodd erioed. Dylai fod ganddi rywbeth amgenach na thatw o'r Iwnion Jac a blew ar ei brest. Lloegr wrth gwrs ydi'r ferch a Chymru ydi'r hen lanc (Dafydd/David) sy'n cael ei dwyllo. Elfenn o alegori oedd i'w chael yn yr hen faledi ambell dro. Un peth arall — hwyrach fod yma elfen o gyfoesedd lleol hefyd. 'Roedd yna stori ynglŷn â'r Saesnes ddaeth i fyw i'r Felin — dynes â gwallt melyn cyrliog, crand ganddi hi — pe baech chi yn tynnu yn y gwallt y byddai'n dod i ffwrdd. Fel gweddill ei nodweddion benywaidd pe baech yn dal i dynnu. Digon an-Fethodistaidd ond cywir o ran traddodiad masweddaidd rhai o'r hen faledi.

Cerdd newydd yn gosod allan fel y mae peryglon i Hen Lanciau gael eu temptio gan hudoliaethau 'Merched' ifanc Saesonaidd a'r canlyniadau enbydus ac echrydus a all ddilyn.

Mi ddeuda i chi hanes Hen Lanc o Ben Llŷn
Fu'n byw yn y Sarn yn ei fwthyn ei hun:
'Llanc Ifanc o Llyn' oedd o unwaith a'r gwrid
Yn fywyd ar ruddiau ei gariad i gyd.

Ond ar ôl 'yr Angau' aeth Dafydd i fyw
I'r bwthyn bach clyd rhwng Garnfadryn a'r Rhiw,
Ac yno'n ddi-gotwm ei sgrepau a'i gôt
Aeth ati i wneud ei dair ceiniog yn rôd.

Y ffawd fu mor greulon a drodd yn ei rhawd —
I bawb yn y pentre 'roedd Dafydd fel brawd,
Cyfrannai yn Salem a gwerthai'n y Mart —
Cyn hir daeth y bwthyn yn fyngalo smart.

Siaradai yn Saesneg â'r holl 'English friends' —
Yng nghatalog Dafydd 'roedd hynny'n gneud sens;
Ym mharlwr Tŷ Newydd ni thawai y sôn
Am gartref ei deulu 'Mhenmynydd Sir Fôn.

Pan fu farw ei ewyrth a'i fodryb a'i nain
Daeth eu heiddo i Dafydd yn Awst sicsti nein,
Ond cyn pen dwy flynedd fe werthodd y tri
I Saeson o Lerpwl a Clacton-on-sea.

Ar donnau'r mewnlifiad fe hwyliodd sawl un
O Birmingham bell i'w hafoty yn Llŷn,
A sawl ocsiwniar a hwyliodd ei gwch
I heddwch y môr o'r drafnidiaeth a'r llwch.

Ond bodlon oedd Dafydd, ni chyfrodd y gost,
A Saeson yn rhedeg y dafarn a'r Post;
Anghofiodd y ferch fu a'r 'rhos ar ei grudd'
Pan ddaeth Joan Britannia i'r Felin un dydd.

Un gydnerth oedd Joan a'i wig o wallt coch
Mor ddisglair â'r wawrddydd dros draeth Abersoch,
Croen gwyn a dau lygad mor las ar fy llw —
Perffeithrwydd o degwch mewn red, white and blue.

Aeth Dafydd yn David pan gollodd ei ben
I'r feinwen het silc a sgert ddu a blows wen,
A ddwedodd wrth briodi'n yr offis yn dre —
'Come on little darling — let's take it away.'

A bellach 'roedd Dafydd 'n ei seithfed nef
Yn falch o gael cwmni merch ifanc mor gref,
Yn eiddgar ymlwybrodd y ddau 'nôl y drefn
I fwrw'u cywilydd yng ngwely'r llofft gefn.

Ond Ow! Ow! y dychryn a'r arswyd a'r braw
Pan welodd y priodfab cyn cydio'n ei llaw
Mai dyn ydoedd Joan 'rôl tynnu ei fest
A thatw o John Bull yn bob lliw ar ei frest.

Llewygodd a syrthiodd a thorrodd y glâs —
Dan drwyn ei anwylyd fe dyfai mwstâs;
Â'i ddau ddant hir miniog fe frathodd ei aed
A chrechwen yn filain wrth sugno ei waed.

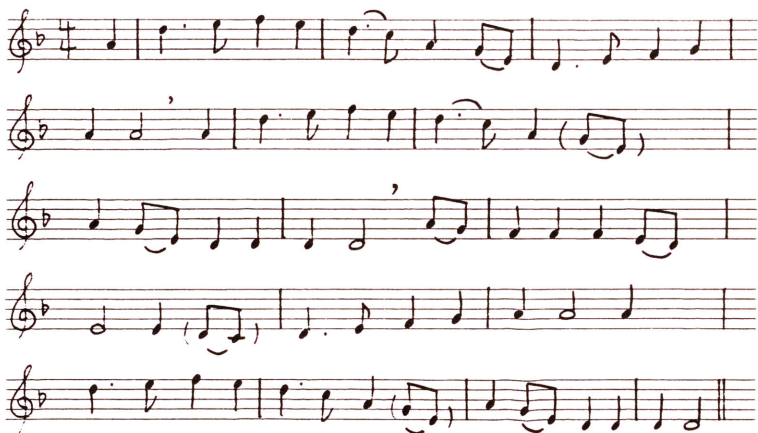
Mae bedd wedi'i agor ym mynwent y Sarn,
Bydd Dafydd yn gorwedd yng nghysgod y Garn,
Daw'r Saeson i'w angladd mewn mowrning bob un,
A hwy fydd bythynwyr Peninsula Llŷn.

Drigolion Casnewydd, fforddolion Caerdydd,
Cewch 'Welcome i'r Hillsides' yn Llŷn Cymru Fydd;
Mae'r iaith wedi marw, difodwyd hi'n llwyr,
Mae gwynt traed y meirw yn sibrawd 'rhy hwyr'.

SUMMARY

The above two ballads were composed by Gruffudd Parry for the ballad-singing competitions at the National Eisteddfod in 1988 and 1989. The first parodies the creation of the Welsh Language Board as the Conservative Government's response to the calls for a Welsh Language Act. The second tells of a Welsh bachelor who marries an English girl — John BULL in disguise, and is a striking picture of the effects of English immigration on Welsh society.

DANFONED IMI AFAL

Danfoned imi afal heb ynddo yr un dincodyn,
Danfoned imi gapwl heb na phlu nac esgyrn,
Danfoned imi fodrwy heb na thro na chwmpas,
Danfoned imi fabi heb na dig nac anras.

Pa sut y caed yr afal heb ynddo'r un dincodyn?
Pa sut y caed y capwl heb na phlu nac esgyrn?
Pa sut y caed y fodrwy heb na thro na chwmpas?
Pa sut y caed y babi heb na dig nac anras?

Pan oedd yr afal yn ei flode nid oedd ynddo'r un dincodyn,
Pan oedd yr iâr yn eiste nid oedd na phlu nac esgyrn,
Pan oedd y fodrwy'n toddi nid oedd na thro na chwmpas,
Pan oeddem ninne'n canu nid oedd na dig nac anras.

Y mae aelodau'r Gymdeithas wedi eu swyno droeon gan ddehongliad hudolus Menna Thomas, Pontypridd, o'r penillion uchod. Ceir y geiriau yn *Llawysgrif Richard Morris o Gerddi*, &c./copiwyd a golygwyd gan T.H. Parry-Williams (Caerdydd, 1931), t.37-8, llawysgrif sydd yn perthyn i'r blynyddoedd 1716-18, ac mae'r gân yn enghraifft o garol ddychymyg.

Yn yr achos hwn rhoir prawf ar y dychymyg yn y trydydd pennill, lle y disgwylir i'r gwrandawr ddyfalu ystyr y pos.¹

Mae ystod eang yr alaw, sydd yn y modd doriaidd, yn tystio i'w tharddiad Gwyddelig. Fe'i gwelir yng nghasgliad P.W. Joyce, *Old Irish Folk Music and Song* (Dulyn, 1909) o dan yr enw 'Captain Thompson' (rhif 380, tud. 188-9). Dywed Joyce iddo ei chlywed yn cael ei chanu yn Limerick i eiriau'n sôn am fordaith o Iwerddon i Ogledd America.

Slow.

My mind being much in - cli - néd to cross the ra - ging
main, I left my ten - der pa - rents in sor - row grief and pain.
On board the Fame we thus be - came all pas - sen - gers to be, A -
long with Cap - tain Thomp - son to the land of lib - er - tie.

As we were safely sailing to a place called Newfoundland,
The wind arose ahead of us, and our ship was at a stand:
"All hands aloft" — bold Thompson cries — "or we'll be cast away;
All firmly stand or we ne'er shall land in the North of Amerikay!"

A mount of ice came moving down anear our gallant main,
But the Lord of mercy He was kind and our lives He did maintain.
Our gallant sailors hauled about and so our ship did save,
Or we were doomed to be entombed in a doleful watery grave.

When we were fairly landed our faint hearts did renew;
But how could I sleep easy, dear Erin, far from you?
I hope the time will come again when our comrades all we'll see,
And once more we'll live together in love and unities.

¹Gw. Rhiannon Ifans, *Sêrs a Rybana* (Llandysul, 1983), t.185-6.

Cafodd yr alaw ei threfnu'n emyn-dôn, a'i chyhoeddi yn 1927 yn *The Church Hymnary, revised edition* (rhif 454), yn 1929 yn *Llyfr Emynau a Thonau'r Methodistiaid Calfaidd a Wesleidd* (rhif 146), ac yn 1951 yn *Emynau'r Eglwys* (rhif 448). Yn y tri chasgliad yr enw a roir arni yw 'Durrow'.

SUMMARY

The haunting Irish melody, 'Captain Thompson', originally set to a ballad telling of a journey from Ireland to North America, has been associated in recent years with the words of a Welsh secular carol from Richard Morris' eighteenth-century collection of folk and popular verse. The carol presents the hearer with a riddle which he must solve for himself. The melody also appears in Welsh and English collections as a hymn-tune.

Y BRAWD FADAWG AP GWALLTER A'I GÂN I'R GENI*

D. Myrddin Lloyd

Ar adeg y Nadolig priodol yw inni droi'n sylw at y gynhysgaeth gyfoethog sydd gennym yn y Gymraeg o garolau Nadolig, neu o ganeuon i'r Geni. Cynnyrch y cyfnod sy'n dilyn y Diwygiad Protestannaidd yw'r rhan fwyaf ohonynt, gan gynnwys llawer carol o waith Huw Morus, Edward Morus, Owen Gruffydd, a'u cyfoeswyr yn yr ail ganrif ar bymtheg. Gŵyr y rhai a glywodd sgwrs Gwenallt yn cael ei darllen yng Nghornel y Llenor ar y Radio ar y 12fed Rhagfyr i'r cnwd carolau yma ddilyn cyfnewidiad a wnaed gan yr Eglwys wedi'r Diwygiad, sef rhoi Gwasanaeth y Plygain yn gynnar ar fore Nadolig yn lle'r hen Offeren Ganolnos. Fe fwiadwyd y carolau i'w canu yn y Plygain cyn y Cymun, a datblygwyd gan hynny ffurf arbennig i'r garol Gymraeg. Y mae hi'n gymharol faith, a chan fod y Cymun yn rhan o'r gwasanaeth, ni chyfyngir y garol i hanes y Geni a'i arwyddocâd, fel mewn gwledydd eraill yn gyffredin, ond adroddir am fywyd Crist, ei farw, ei atgyfodiad, ac am Ddydd Barn. Ni wahanir y Geni felly oddi wrth drefn Gras yn ei chyfanrwydd.

Cadarnheir barn Gwenallt mai dull y Gwasanaeth Plygain wedi'r Diwygiad a roes y patrwm hwn i'r garol Gymraeg ddiweddar gan y ffaith bod gennym ar gael o leiaf un gân am y Geni sydd dipyn yn hŷn, ac yn gynnyrch meddwl Cristnogol yng Nghymru ganrifoedd cyn y Diwygiad. Dywedir am y gân swynol hon gan y Dr Henry Lewis yn ei *Hen Gerddi Crefyddol*, "Yma cawn efallai'r carol Nadolig hynaf sy gennym yn Gymraeg," ac ar ôl ymgodymu ag anawsterau iaith a mydr llawer o farddoniaeth Gymraeg y cyfnod, dywed yr un awdur mai hyfryd yw troi ati yn ei symlrwydd, a gweled y "cawr mawr bychan yn y preseb, a'i fam yn eistedd ar sopen wair." Yn y gân hon ymdroir bron yn gyfangwbl gyda gwrth y Geni, a'i neges o ewyllys da, fel sy'n arferol yng ngharolau gwledydd eraill. (Yr unig eithriad yw'r cyfeiriad sydyn yn y diwedd at Ddydd Brawd pryd y bydd Crist yn estyn ei roddion i ddynion, ac nid fel yr oedd hi ar y Nadolig cyntaf pryd yr oedd dynion yn cynnig eu rhoddion i Grist.)

Ychydig a wyddom am yr awdur. Fe'i gelwir yn Frawd Fadawg ap Gwallter yn y llawysgrifau. Nid oes sicrwydd hollol am ei gyfnod. Dyddir ei waith tua chanol y drydedd ganrif ar ddeg gan y Dr John Davies a chan Edward Llwyd, ond y mae'n bosibl fod hyn ychydig yn rhy gynnar.

*O Y Tyst, 25 Rhagfyr, 1947

Rhaid iddo fod yn ddigon cynnar yn y ganrif ddilynol, beth bynnag, i'w waith gael ei gynnwys yn Llyfr Coch Hergest.

Tair cerdd a briodolir i Fadog ap Gwallter, sef “Awdl i Dduw”, “Cân y Geni” a chyfres o englynion i Fihangel. Cesglir o'r englynion hyn fod y bardd yn frodor o ryw Lanfihangel neu'i gilydd, oblegid fe ddywed ei bod yn ‘perthyn’ i'r archangel ei nerthu i drechu'r sarff, am ei fod ef o'i blwyf, ac fe'i geilw'n “Fihangel fy Mabsant”. Awgryma Syr Ifor Williams mai'r ap Gwallter hwn yw'r *Frater Walensis madocus edeirnianensis* a brydyddodd yn Lladin linellau gwlatgar mewn llawysgrif o ddiwedd y drydedd ganrif ar ddeg neu ddechrau'r bedwaredd ganrif ar ddeg. Os felly, brodor ydoedd o Lanfihangel Glyn Myfyr yn Edeirnion. Y mae'n amlwg o'r pum englyn y gwyddai'r hanes am ei nawdd-sant a geir yn negfed bennod Llyfr y Datguddiad, a hefyd am ei le yn ôl traddodiad yr Eglwys. Fe'i gwêl yn frwydrwr yn erbyn y Sarff, yr hwn yw “rhwyf” neu frenin Babel, ac yn fawr ei dwyll. Swyddi Mihangel hefyd yn ôl traddodiad yr Eglwys oedd achub eneidiau'r ffyddloniaid o afael y Sarff, yn enwedig yn awr angau, brwydro dros bobl Dduw, bod yn nawdd i'r Eglwys, ac i urddau'r marchogion. Ef a alwai eneidiau dynion o'r byd hwn i farn, ac fe'i darlunid fel milwr o angel, wedi ei arfogi â helm, cledddyf a tharian, a chanddo hefyd glorian a llyfr y bywyd. Yn ysbrydol y dealla Madog hyn. Ymdeimla ef ei hun yn fawr o boethder y rhyfel â'r Sarff. Ofnai'i nerth a'i chyfrwystira; gŵyr ei bod yn ei ddilyn trwy ei fywyd. Erfyn am nerth gan yr archangel, gofyn iddo dorri dannedd rhwyf Babel, a'i farn yw na fu erioed gymaint o angen ag yn ei ddydd ef am gymorth yn erbyn y cawr sydd mor gryf a thwyllodrus, ac yn gweithio gymaint yn y dirgel. Pa fath un, gan hynny, yw'r Brawd Madog hwn, gyda'i fedr rhyfedd i gyplysu arwyddluniau o'r Ysgrythur ac o chwedloniaeth Eglwysig wrth ei brofiad ysbrydol a'i hunan-ymchwiliad manwl?

Yn y drydedd ganrif ar ddeg fe fu deffroadau mawr yn yr Eglwys yn Ewrop. Gŵyr pawb am ledaeniad urddau Sant Ffransis o Assisi. Yn ei bregethu ef, a'r goreuon o'i ganlynwyr, yr oedd ffresni, a symlder, a thynnerwch newydd, a hoffter at natur a phob creadur, ynghyd â dyhead newydd am burdeb oddi wrth lygredd y byd a'i dwyll. Adlewyrchir yr ysbryd newydd hwn mewn darluniau lliw yn yr Eidal, ac mewn barddoniaeth mewn llawer gwlad, a daeth y gwahanol urddau o 'frodyr' teithiol, a'u pregethu, yn adnabyddus led-led Ewrop. Nid urddau Sant Ffransis oedd yr unig rai, ond meddiannwyd hwy oll gan lawer o'r un weledigaeth, ac nid yw'n anodd credu i fardd ac ysgolhaig o Lanfihangel Glyn Myfyr wrando ar apêl un o genhadon Sant o Assisi a'i ddilyn.

Mynegiant o weledigaeth dreiddgar iawn o wir ystyr y bywyd asetig neu hunan-ymwadol yw'r canu i Dduw, ac y mae'n dangos min meddwl

ac angerdd ysbryd. Dechreuir trwy gyfaddef gwendid o flaen Duw, ac erfyn am ei nerth. Eir ymlaen i ymchwilio i natur y 'gwander,' a cheir mai'r hyn ydyw yw 'salw ymgelu' a byw fel pe na bai Duw yn ein gweld. Fe'n bradychir ni i'r cyflwr hwn gan dri gelyn ein henaidd, sef y byd, a "sathau", a'r "cnawd chwannawg a chwennych yr hawdd." Dyma dri phennaeth y llu sydd â'u bryd ar ein goresgyn. Cyffelybir y corff i gaer a chanddi bum porth i'w gwylio, sef y 'pum synnwyr', a geilw ar Dduw am borthorion da ar y rhain. Newidia ei ffigurau yn gyflym a sonia am y byd fel llyn o ffalster y mae'n rhaid ffoi rhag cael ein baeddu gan ei "asgellwrych," neu sblais ei ddiferion budr. Y mae'r bardd yna fel petai'n ei amddiffyn ei hun am ffoi oddi wrth y byd trwy daflu'r cyhuddiad yn ôl, a dal mai ffoadur yw'r byd ei hun, heb iddo ddim sy'n sefydlog, nac yn meddu mwy o urddas na gardd o fresych!

Yn wir, y mae gan y Brawd Fadawg rai ffigurau ffres a chartrefol iawn. Sonia, er enghraifft, am "droed y meddwl" y mae'n rhaid ei thynnu o blith maglau tywyll yn y tywyllwch. Y mae hyn yn nodweddiadol iawn o'r *exempla*, sef y pregethu trwy straeon a damhegion o fywyd beunyddiol y bobl a oedd yn boblogaidd iawn gan yr urddau o "frodyr" yn y cyfnod hwnnw. Cyffelyba Madawg y corff a'r enaid i ddau ych dan yr un wedd, a phan fo'r enaid yn griddfan dan ei faich, gwae ei "gytych". Sonia am uchel fonedd yr enaid, sydd wedi ei lunio yn "loywdecach na'r aur", a'r Eurych a'i creodd wedi rhoi arno ei "eilun" neu ei ddelw ei hun. Apelia'n dirion ar Dduw, ac ar "deg Iesu" i ddangos ei wyneb iddo a'i nerthu i gerdded ar hyd ffordd uniawn. Cywasga'r ddau syniad o'r addfwynder a'r nerth a wêl yng Nghrist i un ymadrodd cynnil, sef "yr Oen Gorfod" (neu fuddugoliaethus), a'i ddarlun o nefoedd yn rhyw neithior Gymraeg dragwyddol o foliant, gyda "sôn clych, a llyfrau, cerddau, telynuau crasdannau crych", ac yntau'r bardd yn deisyf am gael bod yn un o'r "llu difri (sef nid gwamal) difrych (difrychni) a gwynolau".

Gellir casglu felly ambell friwsionyn o hanes, a chryn dipyn am deithi meddwl awdur y gân Gymraeg gyntaf ar y Geni sydd eto ar gael o'i englynion i Fihangel a'i awdl i Dduw. Eto y mae'r gân i'r Nadolig ar ei phen ei hun yn ei symrlwydd a'i melyster cain, ei thynerwch, a'i thlynsi ffres. Sôn y mae am nos y Nadolig, ac nid am y bore, ac y mae hynny yn gweddu i'r offeren ganolnos. Y mae rhaniadau triphlyg y mesur rhupynt yn ei gwneud yn hwylus i'w chanu'n rhannau gan gôr o leisiau'n ateb ei gilydd. Nid oes ofod i'w thrin yn fanwl, ond y mae ei chynlluniad yn arddangos deall a chraffter mawr. Agorir trwy gyhoeddi'r geni:

Mab a'n rhodded,
Mab gogoned,
Mab fam forwyn,
Heb gnawdol dad,

mab mad aned,
mab i'n gwared,
grefydd addfwyn,
hwn yw'r Mab rhad,

dan ei freiniau,
y mab gorau,
aeddfeid eiriau,
rhoddiad rhadau.

Yna geilw'r bardd ni i ddoeth ystyried rhyfeddodau'r geni hwn, ac yn gyntaf peth, â'n syth at y pennaf rhyfeddod, sef yr Ymgynawdoliad ei hun, a deil nad oes ac na fydd byth mwy ddim rhyfeddach na'r dirgelwch hwn. Ni all ond awgrymu maint y rhyfeddod trwy grynhoi gwrthebion neu baradocsau sy'n ein hatgoffa o'r defnydd a wnaeth Ann Griffiths o'r un ddyfais. Sylwer ar symlder eithafol y geiriau a ddewis Madawg ap Gwallter i lunio ei wrthebion — yn y peth ac nid yn y geiriau y mae'r rhyfeddod, ac nid oes ganddo ond ein harwain ato gyda'r uniongyrchedd mwyaf posibl:

Cawr mawr bychan,
Cyfoethog tlawd,
Iesu yw hwn,
Uchel, isel,

cryf cadarn gwan,
a'n Tad a'n Brawd,
a [dd]erbyniwn
Emanwêl,

gwynion ruddiau,
awdur brodiau:
yn ben rhiau,
mêl feddyliau.

Nid yn aml y byddai'r beirdd Cymraeg yn adrodd stori ar gân, ond yma fe geir holl stori'r Geni o'r Ysgrythur, yn gain, yn syml, gyda melys seiniau, a darluniau sydd mor gyfuriog o ysbryd Sant Ffransis â'r rhai a gafwyd ar gynfas yn yr Eidal:

Ych ac asen,
A sopen wair
Pali ni fyn,
Yn lle syndal,

Arglwydd presen,
yn lle cadair
nid urael gwyn
yng nghylch ei wâl,

preseb piau:
i'n llyw cadau;
ei gynhynnau,
gwelid carpiâu.

Wedi'r darlun cynnil yna o'r preseb eir ymlaen yn yr un modd esmwyth i sôn am y “bugelydd” (y bugeiliaid) a'r angylion yn troi'r nos fel dydd, “gwyr y dwyrain”, y “seren o liw amgen, ac amgylchau”. Dyfod y doethion i'r tŷ oedd “heb ddor, heb gant”, a disgyn ar “heirdd luniau” i'w addoli, a'i weld “a'i Fam ar lawr, a'i bron werthfawr wrth ei enau”. Yna ar ôl rhoi eu trysorau, yn dychwelyd yn gall “trwy ffordd arall ... rhag twyll a brad y brenin gau”. Y mae'r stori yn gorffen trwy sôn yn dyner iawn am ladd y “meibion gwirion gwynion, gwae eu mamau!” Ond am y plant hyn, “nid gwae nhwy”, a honnir mai hwy oedd y saint a'r merthyron Cristnogol cyntaf, am iddynt, er “yn eu rhwymau” (sef yn eu cadachau) farw o “achaws eu rhi”, sef er mwyn eu Brenin nefol. Yr oedd eu marwolaeth hefyd yn bwysig fel tystiolaeth effeithiol ar achlysur geni Crist o'r diffyg ewylls da yn y byd y daeth ef yma i'w drechu. Am i Grist ddod i fyd lle'r oedd pethau felly yn digwydd, y mae nos Nadolig yn “annhebyg i ddrygnosau”; y mae'n “nos llawenydd i lu bedydd”, yn

fendigedig, ac yn deilwng i'w ddathlu â gwleddoedd. Gorffennir y gân gyda mawl i Grist a aned ar nos Nadolig o Arglwyddes i fod yn "Arglwydd pob pab, pob peth piau". Ef a rydd bob lles inni, symuda'n poenau ac o'i blegid gall y bardd ddiweddu trwy sôn mewn geiriau sy'n deilwng o Sant Ffransis ei hun am fangre'r Farn olaf fel "tecaf bre", ac yn fangre'r gwobrwyo.

A ydyw'n ormod disgwyl y ceir rywbryd gan gerddor o Gymro fiwsig teilwng o'r gerdd hon gyda'i phriodas hapus o gelfyddyd cerdd dafod Cymreig a defosiwn Cristnogol sydd mor debyg ei deithi i ysbryd Sant Ffransis, ac yn tarddu hwyrach o'i fudiad? Y mae'r gân hon yn sicr o fod ymhlith trysorau ein barddoniaeth.

SUMMARY

Most Welsh Christmas carols, including the folk carols of the plygain tradition, belong to the period after the Protestant Reformation. The earliest Welsh carol, however, is thought to date back to the late thirteenth century, and was composed by Madog ap Gwallter of Llanfihangel Glyn Myfyr in Denbighshire. The late D. Myrddin Lloyd, in this article, first published in 1947, suggests that Madog may have been a Franciscan friar, and that his work reflects the freshness of early Franciscan thought. The carol itself is almost folk-like in its simplicity and directness, which mark it out as very different from much of the complex poetry of the period.

SAIN Y DELYN

Yn ei lyfr ar hanes y delyn, *The Story of the Harp in Wales*, dyfynna Osian Ellis sylwadau ffafriol yr Anrhydeddus John Byng ar y delyn Gymreig, a glywsai ar ei daith yng Ngogledd Cymru yn 1783:

Dolgelley. A messenger was despatched, at our return, for a Welsh harper who played to us during supper and the following hours many delightful tunes — Sir Watkin's Delight, Conceit of Lady Owen, Sweet Richard, Moarvar Rhudlan, The Dimples, Davy of Garry Gwynn etc.

Bala. Our boatman . . . added that harping and dancing were decreasing in Wales by the interdiction of the Methodists who overrun the country. The harper of the town attended (by command) our return, and was very rapid and enlivening; and tho' his harp was not so good as that of yesterday, we thought that he had much more execution; his company was very agreeable until eleven o'clock.¹

Nid Byng, fodd bynnag, oedd yr unig deithiwr i ymateb i seiniau'r delyn. Y mae barn, neu ragfarn, Mendelssohn, pan ddaeth i Langollen, yn ddigon hysbys:

No national music for me! Ten thousand devils take all nationality! Now I am in Wales, and dear me! a harper sits in the hall of every reputed inn playing incessantly so-called national melodies; that is to say, most infamous, vulgar, out of tune trash, with a hurdy-gurdy going on at the same time. It is distracting, and has given me the toothache already!²

Eto i gyd, braf yw cael tystiolaeth llygad- (neu glust-) dystion i weithgarwch y telynorion: y mae John Byng, er enghraifft, yn enwi (ac yn camenwi) rhai o'r alawon y clywodd eu canu yn Nolgellau. Dau ddisgrifiad llai adnabyddus yw eiddo Louisa Stuart Costello a Catherine Sinclair.

Ganed Louisa Stuart Costello yn 1799. Datblygodd yn artist galluog a chyhoeddodd gyfrolau o farddoniaeth, gan ennill cyfeillgarwch a chefnogaeth Syr Walter Scott ymhlith eraill. Daeth yn un o awduron mwyaf toreithiog a phoblogaidd ei chyfnod, yn enwedig ar bwys ei llu cyfrolau ar Ffrainc, gwlad ei mabwysiad. Yn Boulogne y bu farw, 27 Ebrill 1870.

Un llyfr a gyhoeddodd ar Gymru, a hynny yn 1845. Ei deitl yw *The Falls, Lakes and Mountains of North Wales*, ac ynddo ceir, ar dudalen 218, ei hymateb hithau i delynor yn Llangollen: ai'r un telynor ag a glywodd Mendelssohn, tybed?

¹ Osian Ellis. *The Story of the Harp in Wales* (Caerdydd, 1991), t72.

The only harp we heard in Wales, throughout our route, was at Llangollen, at the inn where we stopped; but most of the airs played by the smart young man who officiated, were English songs or quadrilles, diversified with a few common Welsh tunes, with Jenny Jones at their head. It is vain now to expect even a remnant of romance in Wales, and certainly the continued din of every bad instrument, whose sounds began in the hall of the hotel before breakfast, and were continued almost the whole day, made us hasten from the spot with an earnest hope of encountering no more Welsh music of that description, for it could be considered in no other light than as a nuisance.

Nid felly y barnai Catherine Sinclair (1800-64) am seiniau'r delyn. Merch o Gaeredin oedd hi, a dreuliodd y rhan fwyaf o'i hoes yn y ddinas honno, ac ennill iddi ei hun enw da am weithgarwch elusennol. Ysgrifennodd lyfrau i blant yn ogystal â llyfrau taith ar yr Alban ac ynysoedd Shetland. Ymddangosodd argraffiad cyntaf y gyfrol *Hill and Valley; or Wales and the Welsh* tua 1834, ac yno, ym mhennod VIII, ceir y paragraff gwerthfawrogl hwn:

At every inn on this road we eat and dress in jig time, as Welsh harpers seem always in full play, forming a very enlivening acquisition where they can be heard, and extremely unobtrusive in asking remuneration, as they never beg, though grateful for the merest trifle offered. The instrument has three rows of strings, or rather wires, but there is a great sameness in the music, which resembles a hornpipe, and seldom exhibits any dignity or any volume of sound. The notes want roundness; but it is superior to the Irish harp, in which the key cannot be changed without re-tuning the whole instrument. Some harpers play a march to represent the advance and retreat of an army, beginning with scarcely an audible softness, afterwards swelling out to the fullest force of the instrument, and then dying away, as if they were five miles off, with so much management and effect, that Bochsa himself might have been jealous.

Diddorol o beth fyddai casglu disgrifiadau o'r math yma at ei gilydd yn flodeugerdd.

SUMMARY

The above note instances some of the descriptions of harps and harp playing, favourable and otherwise, to be found in tours of Wales in the eighteenth and nineteenth centuries.

ALAWON W. GILBERT WILLIAMS

Tua 1913 cyhoeddodd Cwmni y Cyhoeddwyr Cymreig (Cyf.), Caernarfon, ddwy gyfrol fach, dwy geiniog yr un, i ychwanegu at ei restr sylweddol o lyfrau addysgol, 'wedi eu cyfaddasu at ofynion y Llywodraeth yn Ysgolion Dyddiol Cymru':

Llyfr Caneuon Ysgol: ar gyfer ysgolion dydd, cyfarfodydd plant, &c.: yn cynnwys caneuon actol, penhillion [sic] telyn, alawon gwerin, &c./y gerddoriaeth gan Mr J.G. Thomas, G. & L., Cwmyglo, a Mr Josef E. Jones, Conwy; y geiriau gan Mr W. Gilbert Williams, Rhostryfan.

Ceir yn y ddwy ran gyfanswm o 18 cân, y cyfan, gan gynnwys y cyfeiliant, yn nodiant y sol-ffa, a chyda sawl un o'r caneuon awgrymir symudiadau posibl. Yn y rhagair cawn awgrym diddorol o sefyllfa canu yn yr ysgolion ar y pryd:

Paratowyd y llyfr hwn yn bennaf ar gyfer yr ysgolion a chyfarfodydd plant, a hynny'n *bennaf* ar gyfrif y diffyg deimlir mewn llawr cylch mai ychydig o lyfrau Cymraeg sydd i'w cael at gyflenwi'r galw sydd am ganeuon newyddion. Y mae digonedd o ganeuon Seisnig i'w cael ac am hynny ni thybiwyd yn addas roddi dim Saesneg yn y llyfr hwn.

Tua'r un adeg, ac i ateb yr un gofyn, y cyhoeddodd Hughes a'i Fab gyfrolau arloesol J. Lloyd Williams a Llew Tegid, *Alawon Gwerin Cymru*.

At ei gilydd, geiriau newydd gan W. Gilbert Williams (1874-1966), prifathro Ysgol Rhostryfan a hanesydd lleol, yw'r geiriau yn *Llyfr Caneuon Ysgol*, a cherddoriaeth wreiddiol yw'r gerddoriaeth; ond ceir hefyd dair alaw draddodiadol, dwy yn Rhan I ac un yn Rhan II.

Teitl y gyntaf yw 'Y ddafad benddu' (Rhan I, t.13). Yn hon gosodir Bugail a Gwladwr i ganu pennill bob yn ail, ar ffurf holi ac ateb:

A welsoch chi, wrth grwydro 'mhell,
Ryw ddafad gorniog benddu,
Ac ar ei chnu'r llythyren 'Ll',
Sef enw Llwyd y Foty?

Wrth groesi neithiwr heibio'r ddôl
Mi welais ddafad benddu,
A llu o dylwyth teg o'i hól
Yn dawnsio ac yn canu. &c.

Mae'n ddiddorol i Gilbert Williams ddewis y dull hwn o lunio'i benillion, gan mai penillion holi ac ateb oedd yn y gân werin wreiddiol. Canodd

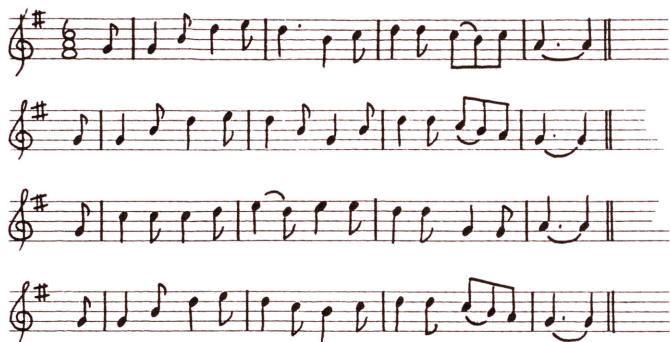
Gilbert Williams honno i Grace Gwynedd Davies, a'i cyflwynodd yn ei thro i J. Lloyd Williams. Fe'i cofnodwyd, o lawysgrifau J. Lloyd Williams, yn *Canu Gwerin* 6 (1983), ac eto yn *Canu'r Cymry II* yn 1987, o dan y teitl "Oes yn y tŷ 'ma?" Mae'n amlwg y barnai Gilbert Williams na fyddai penillion sy'n sôn am win a brandi yn rhai addas i blant ysgol, ond tybiai fod yr alaw yn un werth ei chadw. Y mae ei ffurf yn *Llyfr Caneuon Ysgol* yn cyfateb yn union i'r hyn a geir yn llawysgrifau J. Lloyd Williams:

Y mae'r ail gân, 'Gadael tir' (Rhan I, t22-3), yn ymwneud â thema forwrol. Gellir tybio mai fel cân môr y clywodd Gilbert Williams hi gyntaf, gan mai amrywiad ydyw ar alaw 'Ffarwél i ddociâu Lerpwl' (*Cylchgrawn*, cyf.4, rhif 2, 1951, t62-3), sy'n tarddu, mae'n ymddangos, o'r alaw Americanaidd 'Oh! Susannah' gan Stephen Collins Foster. Cofnodwyd sawl amrywiad Cymreig ar yr alaw hon, ac fe'u trafodir gan Meredydd Evans yn *Canu Jim Cro* (Cymdeithas Alawon Gwerin Cymru, 1990), t.5-7. Os cafodd J. Lloyd Williams yr amrywiad hwn, nid yw'n ymddangos iddo ei gyhoeddi. Diddorol yw'r ffordd gelfydd y mae'r awdur yn gwne i'w benillion gyfeiriad at 'hen fesur "Gadael Tir"', sef mesur y cenid carolau a baledi arno:

Ym min y dydd Wyl Ifan,
 Aeth lanto Llwyd o'r tŷ,
 A chrwydro wnaeth hyd fin y traeth
 At enau'r Gilfach Ddu;
 O gorsen yn y morhesg
 Fe luniodd bibgorn hir,
 A cher y don fe ganai'n llon
 Ar fesur "Gadael Tir".

Trefniant deulais a geir yn *Llyfr Caneuon Ysgol*, ond yr alaw yn unig a roddir yma.

SUMMARY

Two small books of songs published for the use of schools by the Welsh National Press Co. of Caernarfon about 1913 contain three folk melodies with words specially composed by W. Gilbert Williams, a schoolmaster of Rhostryfan. One of those melodies is known to have been sung by Gilbert Williams to Grace Gwyneddion Davies, who subsequently gave it to J. Lloyd Williams. It has been published as 'Oes yn y tŷ 'ma win i werth?' A second song is a variant of 'Ffarwél i ddociau Lerpwl', which in turn can be traced to the American tune, 'Oh! Susannah' by S.C. Foster. The third appears to be a variant of the well-known 'Y deryn du sy'n rhodio'r gwledydd'.

TEULU DORCAS

Un o'r alawon gwerin hyfrytaf a gofnododd y cerddor Seisnig Ralph Vaughan Williams (1872-1958) oedd y garol 'The truth sent from above', a gafodd o ganu un W. Jenkins, yn King's Pyon, Swydd Henffordd, fis Gorffennaf 1909. Mae'n amlwg ei bod wedi apelio'n fawr at Vaughan Williams ei hun, gan iddo ei defnyddio'n effeithiol yn ei *Fantasia on Christmas Carols* i unawd bariton, côr a cherddorfa, a gyhoeddwyd yn 1912 ac a gyflwynwyd i'r casglwr arloesol Cecil Sharp.

Pan ymddangosodd 'The truth sent from above' yn *Journal of the Folk-Song Society*, cyf.4, rhif 14, Mehefin 1910, derbyniwyd sylwadau gan arbenigwyr a fyddai hefyd yn rhoi eu barn ar alawon a ymddangosai yng Nghylchgrawn y Gymdeithas hon. Ymhlith y rhain yr oedd Anne G. Gilchrist, a dynnodd sylw at berthynas cyd-rhwng y garol o Swydd Henffordd a'r emyn-dôn Gymreig 'Dorcas', perthynas y cyfeiriodd Miss Gilchrist ati unwaith eto ymhen blynnyddoedd, yng Nghylchgrawn *Cymdeithas Alawon Gwerin Cymru*, cyf.4, rhif 1, 1948, wrth drafod y gân 'Ow! mab wyf fi a roes fy serch', a gasglwyd yn 1923 o ganu Rees Thomas Llewelyn o Lanwrtyd. Awgrym Miss Gilchrist oedd bod yr alaw honno yn perthyn i deulu lluosog:

It would seem to belong to a group of rather melancholy hymn or carol tunes found on both sides of the Welsh border, which may be derived from a common source, and open with the same gambit as one might call the first phrase. . . [Such] are 'The man that lives must learn to die', 'The truth sent from above', 'The sinner's dream', 'There is a fountain of Christ's blood', the English psalm-tune, 'Coleshill' and the Welsh one known as 'Dorcas'. Variants are found in Herefordshire and Wales; and Dr Vaughan Williams sees the norm of the tune in the 'Sinner's Dream' as noted at Weobley. . .

Y mae'r berthynas honedig â 'Dorcas' yn un ddiddorol. Ymddangosodd honno, o dan yr enw 'Llangeitho', yn *Caniadau y Cyssegr*, casgliad John Roberts, Henllan, yn 1839, ac yn *Caniadau Seion*, casgliad Richard Mills, y flwyddyn ganlynol. Nid yw Roberts na Mills yn ei phriodoli i un cyfansoddwr, ac ni wnaeth Ieuan Gwyllt ychwaith, pan gyhoeddodd hi yn y *Llyfr Tonau Cynulleidfaol* yn 1859, a'i disgrifio'n 'Alaw Gymreig'.

Yn y *Llawlyfr Moliant* a gyhoeddwyd yn 1890, fodd bynnag, ac mewn nifer o gasgliadau tonau diweddarach, hawliwyd 'Dorcas' i'r cerddor David John James (1743-1831), Penrhyndeudraeth. Yn *Y Cerddor*, cyf.16, 1904, t17, ceir llythyr yn dweud yn bendant mai James a'i cyfansoddodd, a hynny ar bwys tystiolaeth ei ferch.¹

¹Ceir y manylion hyn i gyd gan Huw Williams, *Tonau a'u Hawduron* (Caernarfon, 1967) a *Rhagor am Donau a'u Hawduron* (Caernarfon, 1969).

Ond os D.J. James piau ‘Dorcas’, a yw hynny’n tanseilio awgrym Miss Gilchrist ei bod yn perthyn i deulu o alawon gwerin? Neu a ellir awgrymu’n hytrach fod James yn cyfansoddi yn union ysbryd yr alawon a glywai ef, a’r alawon a gynhwysodd John Roberts yn *Caniadau y Cyssegr*, yr alawon gwerin-grefyddol a ddefnyddiai cynulleidfaoedd diwedd y ddeunawfed ganrif a dechrau’r bedwaredd ar bymtheg?

The truth sent from above

This is the truth sent from a - bove, The

truth of God, the God of love; There fore don't turn me

from your door, But heark - en all — both rich and poor.

Dorcas

The sinner's dream

(Ver. 1.) One night in slum - ber, in sleep I lay, As I a - lone in
bed, When a vis - ion ve - ry strange Straight - way came in my
head. (Ver. 2.) I thought that the day of doom, How dread - ful, it was
come, And Christ Him - self was there To judge both old and
young. (Ver. 7.) Then Sa - tan took the book in hand, By
leaf, by leaf un - fold, And there he saw the
sin - ner's name With let - ters wrote in gold.

SUMMARY

The well-known English folk-tune, 'The truth sent from above', is said to be one of a family of tunes of which the Welsh hymn-tune 'Dorcas' may be a member. Several Welsh sources, however, attribute 'Dorcas' to David John James (1743-1831) of Penrhyndeudraeth. If it is indeed his composition, it has a remarkable affinity with folk melody.

ALAWON GWERIN YN EISTEDDFODAU ABERYSTWYTH

A'r Eisteddfod Genedlaethol yn ymweld ag Aberystwyth am y pedwerydd tro eleni, priodol yw edrych ar y lle a roddwyd i alawon gwerin yn y pedair Eisteddfod.

Go brin y gellid disgwyl bod lle amlwg iddynt yn Eisteddfod 1865, ddeugain mlynedd cyn dechrau o ddifrif ar y gwaith o gofnodi alawon gwerin Cymru, er bod y *Cerddor Cymreig* wedi dechrau cofnodi rhai yn y golofn 'Ystafell yr Hen Alawon'. Enwogrwydd cerddorol yr Eisteddfod honno yw mai yno yr urddwyd Joseph Parry yn 'Bencerdd America', wedi iddo ennill llawryfon yr Eisteddfodau blaenorol am gyfansoddi. Nid enillodd ddim yn Aberystwyth am i'w gyfansoddiadau fynd ar goll rhywle rhwng Pennsylvania a Chymru.

Erbyn 1916 yr oedd y Gymdeithas wedi ei sefydlu a phum rhifyn sylweddol o'r *Cylchgrawn* wedi ymddangos (1909, 1910, 1911, 1912 a 1914); ac yr oedd y gwaith o gasglu yn mynd rhagddo'n hwylus. Cafwyd yn ystod yr Eisteddfod honno gyfarfod blynyddol tra llwyddiannus, ac anerchiad gan W.H. Hadow, a siaradodd yn frwd am gyfoeth treftadaeth y Cymry:

The music of every country was founded on its national airs, not restricted to their style and method, but using them as the quarry out of which its material was hewn. Nations might well learn from each other; all had something to contribute to the common civilization, but each spoke most truly when it spoke in its own language, and of that language the folk-songs represented the simplest and most unsophisticated expression. Wales had a national treasure lying ready to hand; let it make full use of its resources, and it might be found one of the greatest schools of composition in Europe.

Gwaetha'r modd, ni wireddwyd yn llawn y freuddwyd honno.

Yn yr un cyfarfod perfformiwyd rhai o'r caneuon a oedd wedi eu casglu'n ddiweddar. Canodd Morfydd Owen, y gyfansoddwraig a fu farw'n annhymig ddwy flynedd yn unig ar ôl hynny, 'Lliw'r heulwen,' a gafwyd ger Aberystwyth, 'Hela llwynog,' a 'Roedd yn y wlad honno'. Ymddangosodd y ddwy olaf, wedi eu trefnu gan Morfydd Owen, yn ail gasgliad Lady Herbert Lewis. Cafwyd datganiad hefyd gan Bertha Jones o 'Un o fy mrodyr i,' 'Cân y gaethes' a 'Y byddar a'r mud' (ffurf ar 'Cob Malltraeth'). Bu côr o ferched yn canu 'Pwsi meri mew' a 'Roedd yn y wlad honno'.

Un gystadleuaeth canu gwerin a gafwyd yn yr Eisteddfod dridiau honno, sef

Cystadleuaeth Caneuon Gwerin Cymreig, i Gorau Ysgolion. Rhif y lleisiau 25 i 40.

Tair cân a osodwyd, sef 'Y gog lwydlas', 'Y perot purlon', a 'Cyfri'r geifr', allan o gasgliad J. Lloyd Williams a Llew Tegid, *Alawon Gwerin Cymru*, a gyhoeddwyd yn 1913, a chynigiodd y Gymdeithas wobr sylweddol (y pryd hwnnw) o seithbunt. Dau gôr ddaeth i'r fei, sef Côr Plant Llanelli a'r 'Dyfi Juvenile Choir', ac mae sylwadau J. Lloyd Williams ar y gystadleuaeth yn ddadlennol:

The choir with the best voices [Llanelli] sang in a highly sophisticated manner, the carefully trained singers being too much preoccupied with "point-making" to abandon themselves to the feeling of the songs. The winning choir, Aberdovey, though less highly trained, and with poorer voices, sang with real enjoyment of music and words, and this immediately captivated the audience — a spontaneous testimony to the value of a simple style of singing when the songs themselves are unpretentious and un-selfconscious.

Cafwyd hefyd gystadleuaeth canu'r delyn deires, a ofynnai am ddatganiad o 'Pant Corlan yr Wŷn', allan o *Welsh Harper* John Parry. Yn ôl y rhaglen swyddogol yr oedd dwy i gystadlu, sef 'Girle' a 'Nancy', ac nid yw'n anodd dyfalu pwy oedd yr ail o'r rhain; ond nid yw'r rhestr o fuddugwyr yn datgelu canlyniad y gystadleuaeth hon.

Dwy gystadleuaeth lwyfan a gafwyd yn Eisteddfod 1952, a'r rheini, yn wahanol i 1916, yn gystadlaethau unawdol. Yng nghystadleuaeth yr Unawd Alaw Werin i rai dan 16 oed, gofynnwyd am ddatganiad o 'Gwn Dafydd Ifan' a 'Llandovery', ('O! do, mi a glywais') yr ail i fod yn ddigyfeiliant. Tebyg oedd y patrwm yn y gystadleuaeth i rai dros 16, lle y gosodwyd dwy gân, 'Cyfri'r geifr' a 'Ble rwyd ti'n myned', yr ail eto'n ddigyfeiliant. Beirniaid y cystadlaethau oedd Gwen Taylor ac Emrys Cleaver; y buddugwr ar yr unawd dros 16 oedd D.G. Jones, Garn-dolbenmaen, gyda Norma Jones, Gorseinon, yn ail, ac ar yr unawd dan 16, Sybil Jones, Cydweli, gydag Anita Williams, Trimsaran, yn ail.

Cafwyd hefyd yn 1952 gystadleuaeth i nodi cân werin draddodiadol heb ei chyhoeddi o'r blaen, a chynigiwyd gwobr o gini yr un am y chwe chân orau. Y buddugwyr oedd Mrs G.M. Tibbott, Aberystwyth (dwy gân); Llew Evans, Rhyd-y-main (dwy gân); Ifor D. Thomas, Castell Nedd, a Mrs Glenys Williams, Aberteifi. Cofnodwyd y chwech yng *Nghylchgrawn* y Gymdeithas yn 1954 (cyf. 4, rhan 4): 'Y march glas' a fersiwn o 'Oes

gafr eto?' gan Mrs Tibbott; 'Dwaenoch chi' a fersiwn o 'Gwn Dafydd Ifan' gan Llew Evans; 'Llymaid bach o gwrw' gan Ifor D. Thomas; a 'Y fenyw fain' gan Glenys Williams. Helfa deilwng yn wir.

Adferwyd yn 1992 rywbeth o 1916 ac 1952. Cynhelir cystadleuaeth offerynnol (nad yw'n gyfyngedig i'r delyn deires) yn yr Adran Alawon Gwerin, ac y mae 'Lliw'r heulwen' a 'Y march glas' yn ganeuon prawf. Mae gan y rhan fwyaf o'r darnau prawf eraill ryw gysylltiad â'r fro. Lluniwyd geiriau 'Beth yw'r haf i mi', y daethom i'w chyfrif bellach yn alaw werin lawn, yn Aberystwyth gan Syr T.H. a'r Fonesig Parry-Williams, a chasglwyd 'Trwy'r drysni a'r anialwch' a 'Fe ddwedai'r hen ddyn wrth ei ferch' gan Jennie Williams yn Sir Aberteifi. Ceir trefniannau hefyd gan dri a fu'n byw yn y cylch, sef Eunice Bryn Williams, J. Lloyd Williams a Charles Clements. Y gân a'i dewisodd ei hunan yw 'Ffarwél i Aberystwyth', cân a gysylltir yn arbennig â'r ddiweddar Gwladys Morgan-Jones; ond mawr obeithiwn y daw pawb i'r Eisteddfod cyn ffarwelio â hi.

SUMMARY

The above short article reviews the place accorded to folk-song at the National Eisteddfodau held at Aberystwyth in 1916, 1952, and 1992. In 1916 the Folk-Song Society, then in its infancy, held a successful meeting at which some songs collected in Cardiganshire were performed. The 1952 Eisteddfod was notable for a competition for folk-songs hitherto uncollected, which produced six new songs for the Journal. Competitions in 1992 have been based on folk-songs with Cardiganshire connections.

NODIADAU

Meredydd Evans a Phyllis Kinney

BUGEILIO'R GWENITH GWYN

Yr unig esboniad a welais ar yr ymadrodd hwn yw'r un a geir yn *Hanes Plwyf Llanwenog* (D.R. a Z.S. Cledlyn Davies, 1939). Dyma fel y mae yno:

Heb gaeadau o'u hamgylch, anhawster parhaus ydoedd diogelu'r yd yn y caeau hyn, ac i gyflawni'r gorchwyl hwnnw, fe ddechreuwyd cadw 'bugeiliaid bach', sef plant o chwech i ddeuddeg oed; gwaith y rhain, druain ohonynt, ydoedd aros, gydol dydd, wlaw neu hindda, ar y rhos, i gadw'r anifeiliaid o'r 'llafur', neu'r yd.

Boed hwn yn esboniad cwbl gywir ai peidio mae'n bwrw goleuni ar y defnydd trosiadol ohono yn y gân werin adnabyddus: fel y gwyliai'r plant dros y gwenith a berthynai i'w cyflogwyr felly y gwyliai'r llanc dros ferch ifanc a berthynai i rywun arall.

Gŵyr y cyfarwydd fod G.J. Williams yn *Traddodiad Llenyddol Morgannwg* (1948: tt251-9) wedi ceisio dadlau mai geiriau a 'drwsiwyd' gan Iolo Morganwg oedd y rhai a gyhoeddwyd yn *Ancient National Airs of Gwent and Morganwg* (1844). Yn ei nodyn cefndirol i'r gân a gynhwyswyd yn adargraffiad campus y gyfrol honno yn 1988 dangosodd y golygydd, Daniel Huws, mai un pennill ar y mwyaf a berthynai i Iolo a bod y gweddill yn debyg o fod yn seiliedig ar 'glytwaith o hen benillion'. Yn garn i hyn cyfeiriodd at y pennill unigol sy'n agor â'r geiriau 'Tra bo dŵr y môr yn hallt' (gw. *Cylchgrawn* y Gymdeithas, cyf. 3, t201).

Gellir cytuno'n barod â hyn ac y mae'n werth pwysleisio ymhellach fod yr alaw y cenir y pennill arni yn alaw gyflawn, h.y., yn alaw ar gyfer canu penillion pedair llinell yn unig neu, yn yr achos penodol hwn, dau glymiad awdl-gywydd. Alaw hyfryd, yn ogystal, yn y modd ray.

Soley Thomas a gofnododd y gân fach hon, hynny yn ei gasgliad o ganeuon gwerin a anfonodd i gystadlueaeth y bu'n fuddugol ynddi yn Eisteddfod Genedlaethol Caerfyrddin, 1911. Yn ôl ei nodyn cefndir iddi fe'i clywodd yn Llanymddyfri ac ychwanegodd ei bod hefyd yn boblogaidd yng Ngheredigion.

Mae'r cyfeiriad at Lanymddyfri yn un gogleisiol. Ym mhennod XIV cerdd fawr Williams Pantycelyn ar hynt Theomemphus yn hyn o fyd ceir adran lle mae'r truan hwnnw yn gorfod wynebu'r gwir fod ei gariad at Philomela yn tynnu'n groes i'w gariad at Dduw. Mewn un pennill fe'i cawn yn dyheu am gael ymwared o ormes ei serch tuag ati:

O! na allwn beidio porthi serch o'r fath rwysg a grym,
Ac elfen raid, o bosib, fynd cyn bo hir yn ddim!
Oferedd im hiraethu, bugeilia a gwylio yd
Na ddry'r nefoedd gennad i'w brofi tr' wy'n y byd.

Dyna'r union drosiad, wrth gwrs, a geir yn y gân werin. Tybed a oedd y bardd yn gyfarwydd â hen bennill tebyg i hanner cyntaf yr un sy'n gyfarwydd i ni heddiw? Dyma fel y clywodd Maria Jane Williams hwnnw:

Llawer gwaith y buoi'n ffôl
Yn caru'n ôl fy ffansi
Yn bugeilia'r gwenith gwyn
Ac eraill yn ei fedi.

Meredydd Evans

ALAW'R 'GWENITH GWYN'

Yn ôl Llewelyn Alaw, y telynor o Forgannwg, yr hen enw ar yr alaw a gyhoeddwyd yng nghyfrol Maria Jane Williams (1844) dan y pennawd 'Bugeila'r Gwenith Gwyn' oedd 'Y Gelynen', ac o ystyried yr amrywiol ffurfiau ar 'Y Gelynen' yng *Nghylchgrawn* y Gymdeithas, cyf. 2, ceir fod tair esiampl yno sy'n dwyn peth tebygrwydd i'r 'Gwenith Gwyn'. Cynnwys y pedair alaw fel ei gilydd 16 o farau a phedair brawddeg gerddorol gyfatebol gyda'r frawddeg olaf yn ailadrodd yr ail frawddeg, fwy neu lai. Ond ceir y tebygrwydd mwyaf trawiadol yn y drydedd frawddeg lle'r adleisir barau agoriadol honno dôn yn uwch: dyfais gerddorol nodweddiadol a glywir yn aml mewn alawon telyn (cymh. barau 9-12 yn 'Pen Rhaw'; neu sylwer ar 'Llwyn Onn', 'Merch Megan', 'Codiad yr Ehedydd', etc., lle'r adleisir y motif dôn yn is).

O gymharu patrwm harmonig y pedair alaw gwelir eu bod yn bur debyg i'w gilydd yn y frawddeg agoriadol a'r drydedd frawddeg ond gwahaniaetha 'Bugeila'r Gwenith Gwyn', o ran patrwm harmonig ei hail a'i holaf frawddeg, oddi wrth alawon 'Y Gelynen'. Ni ellir felly, mewn gwirionedd, ei hystyried yn aelod o'r teulu hwnnw. Dangosodd Daniel Huws yn ei olygiad meistrolgar o adagraffiad *Ancient National Airs of Gwent and Morgannwg* fod alaw Maria Jane Williams yn perthyn yn agos i un o alawon ychen Morgannwg. Hanner hyd ei halaw hi ydyw honno ac yn galw felly am benillion pedair llinell, h.y., pedwar clymiad awdl-gywydd; peth pur anghyffredin yng nghaneuon gwerin Cymru lle ceir, fel rheol, ddau neu dri chlymiad awdl-gywydd. Tybed ai hyd gwreiddiol 'Bugeila'r Gwenith Gwyn' oedd hanner yr un bresennol ac iddi gyrraedd at yr hyd dwbl trwy ei chymysgu rywsut â'r alaw delyn, 'Y Gelynen'? Ynteu ai mwy tebygol, efallai, yw i ryw delynor neu'i gilydd a oedd yn gyfarwydd,

dyweder, â'r alaw ychen, ychwanegu at honno ddilyniant nodweddiadol delynoraidd er mwyn ymestyn arni ar gyfer dawnsio?

Phyllis Kinney

MIGILDI, MAGILDI

Mae byrdwn rhwng llinellau pennill neu gwpled a/neu fel cytgan ar eu diwedd, yn nodwedd gyffredin ar ganu gwerin Cymru. Un o'r rhai mwyaf dyrys yw 'Migildi magildi'. Digwydd bedair gwaith yng *Nghylchgrawn* y Gymdeithas, cyf.1, t163-6, a hynny rhwng llinellau pennill: (a) 'migildi magildi hei now now'; (b) 'migildi magildi now now now'; (c) 'migydi magydi now now now'; (ch) 'migildi magildi now dyw now' (gyda chytgan ar ddiwedd y cwpled): 'Wel, dinistr noble and you and your petticoat, right o' curiosity, now dyw now'.

Canodd Mrs Eluned Bebb gân o'i hardal enedigol ym Maldwyn ag iddi'r cytgan dilynol:

Stibilo stabilo Holiwel a tabilo, Huw Robin Roger, Mab i Robin 'r osler,
Wigily wagily wow wow wow.

Mae tebygrwydd rhwng hwn ac un arall a geir yn un o lawysgrifau Cwrtmawr (Llyfrgell Genedlaethol Cymru, J. Lloyd Williams MS 115); fe'i cofnodwyd gan ŵr o'r enw John Thomas, o gylch 1706, yn ôl Dr Lloyd Williams:

Migil i magal now now aes i coe dyb oli coe dabl braf Robun osler now now
Mes i coe dybl i cot down for the peticot Braf Robun osler now now.

Mae peth tebygrwydd hefyd rhwng cytgan Cwrtmawr ac esiamp (ch) yn y *Cylchgrawn*.

Ymddengys i'r byrdynau hyn gael eu seilio ar eiriau yn hytrach nag ar sillafau diystyr megis 'Ffol di rol di rei do' neu 'Tw rym di ro rym' eithr erbyn hyn bu cymaint o gawlio arnynt fel ei bod yn amhosibl i gyrraedd at y gwreiddiol. Serch hynny, dichon fod perthynas rhyngddynt a chytgan y gân Albanaidd 'The Wee Cooper of Fife', a gyhoeddwyd yng nghasgliad baledi Child fel rhif 277 dan y pennawd 'The Wife Wrapt in Wether's Skin'. Sylwodd Lady Herbert Lewis fod tebygrwydd rhwng fersiwn (ch) a'r gân Albanaidd a nododd Anne G. Gilchrist, hithau, yn y *Cylchgrawn*, cyf. 1, t164, fod y 'right o' curiosity, now dyw now' yn (ch) yn cyfateb i'r 'quo rashity, roo roo roo' Albanaidd. Ond mae tebygrwydd pellach yn ogystal. Yn yr esiamp gynharaf o'r gân Albanaidd a gynhwyswyd yn *The Traditional Tunes of the Child Ballads* (B.H.

Bronson) digwydd y cytganau canlynol: 'Hollon, green hollin' a 'Bend your bow, Robin'. Mae'n bosibl mai ffurf ar 'Hollin' (sef 'holly') yw'r 'Holiwel' a geir yng nghytgan Eluned Bebb ac y mae'n werth sylwi, hefyd, fod y 'Robin' i'w gael yng nghytganau Maldwyn a Chwrtmawr.

O ystyried y byrdynau yn amrywiol fersiynau casgliad Bronson daw'n eglur fod y rheini eto yn gawl i gyd. Yn cyfateb i'r 'migildi magildi' a'r 'wigily wagily' Cymraeg cawn 'nickety nackety', 'hoppity boppity', 'moppety moppety' neu 'risslety rosslety' yn Saesneg. Perthnasau y 'right o' curiosity' yw 'quo rashity', 'carooshity', 'a rushity', 'rick ma rackety', 'alinkarashity', 'high jig jiggety' etc. Nid yw'r gair 'petticoat' i'w gael yn unrhyw un o'r amrywiadau Albanaidd ond fe'i ceir yn achlysurol mewn enghreifftiau Seisnig; er enghraifft, 'with a high jig jiggety, tops and petticoat', 'with a high jig jiggety, ruffety petticoat' neu 'with a heigh down ho down duffle green petticoat, Robin he thrashes her, now now' (tybed ai dyma wreiddyn 'Robin osler?').

A bwrw bod dyddiad J. Lloyd Williams gogyfer â geiriau'r cytgan yn llawysgrif Cwrtmawr yn un cywir yna mae'r cytgan hwnnw tua chanrif yn hŷn nag unrhyw beth a gyhoeddwyd yng nghasgliad Bronson.

Phyllis Kinney

TEYRNGEDAU

Arnold V. Davies (1914-1992)

Ni fyddai amllder geiriau'n briodol wrth goffáu'r boneddwr tawel, rhadlon hwn. Gŵr swil ydoedd, ond hoffus tu hwnt; gŵr tra galluog a gwybodus, ond cwbl ddiymffrost. Ni chollai un o gyrsiau'r Gymdeithas yng Ngregynog, nes i'w afiechyd ei rwystro, a byddai'n mwynhau pob munud o'r darlithiau, a'r canu, a'r cwmni.

Fe'i maged yn ddi-Gymraeg yn ardal Llanfair Caereinion, a bu'n gwasanaethu yn yr Eidal yn ystod yr Ail Ryfel Byd. Am gyfran helaeth o'i yrfa bu'n athro ysgol yn Swydd Efrog, cyn dychwelyd i'r Drenewydd, lle'r aeth ati i feistroli'r Gymraeg. Yr oedd yn hoff iawn o farddoniaeth, a darllennai'n eang. Byddai hefyd yn cyfansoddi cerddoriaeth, ac yn trefnu alawon gwerin. Yr oedd rhywbeth dengar yn ei ffordd garedig ddi-stŵr: yr oedd y sawl a'i cludai'n ôl o Gregynog i'r Drenewydd yn siŵr o gael potaid o jam o'i wneuthuriad ei hun i ddiolch am y gymwynas.

Cadwodd ei sirioldeb trwy'r cystudd blin a ddioddefodd dros y misoedd olaf, a bu farw'n dawel ddiwedd Ionawr.

Gwladys Morgan-Jones (1897-1992)

Dros y Pasg eleni bu farw un o aelodau hynaf y Gymdeithas, Mrs Gwladys Morgan-Jones. Ganwyd hi yng Nghonwy, yn nhŷ chwaer ei mam, yn Nhŷ Aberconwy, gan i'w mam fod yn digwydd aros yno ar wyliau, ac felly 'roedd Gwladys yn un o "Jackdaws Conwy", teitl na ellir ei hawlio ond gan y rhai sydd wedi eu geni y tu fewn i furiau'r hen dref.

Ym Mae Colwyn yr oedd ei chartref. Addysgwyd hi yn Ysgol Ramadeg Abergele ac aeth ymlaen i ennill ei gradd yng Ngholeg y Brifysgol, Bangor, lle cyfarfu â John Morgan-Jones, Dirprwy-Gofrestrydd y Coleg, a'i briodi. Bu farw ei gŵr ar ôl cyfnod byr o fywyd priodasol, ac aeth hi yn athrawes yn Ysgol Howells, Llandaf. O'r fan honno aeth i Aberystwyth i fod yn Warden ar Neuadd Carpenter, ac yno y bu nes ymddeol a dychwelyd i'w hen gynefin ym Mae Colwyn. Ni thorrodd ei chysylltiad ag Aberystwyth; y hi oedd un o sefydlwyr Cymdeithas Cyn-fyfyrwyr Aberystwyth yng Ngogledd Cymru, ac yn ysgrifennydd y Gymdeithas am flynyddoedd nes derbyn yr anrhydedd o'i hethol yn aelod am oes.

Yr oedd cylch ei chydnabod a'i gweithrediadau'n eang. Bu'n aelod o gapel Engedi ym Mae Colwyn yn ferch ifanc, ac o gapel Hermon wedi dychwelyd i'r dref ac hefyd yn aelod gwerthfawr o Ferched y Wawr; a

bu wrth gwrs yn aelod o Gymdeithas Alawon Gwerin Cymru am flynyddoedd lawer. Ym mhob un o'r cylchoedd hyn bu'n ymddiddori mewn alawon gwerin, yn eu canu'n swynol ac yn trosglwyddo ei diddordeb a'i gwybodaeth eang. Bu'n beirniadu yn yr Eisteddfod Genedlaethol, ac y mae rhai yn dal i gofio am un cyngerdd arbennig o'r alawon a drefnodd yng Ngholeg Technegol Llandrillo-yn-Rhos. Byddai wrth ei bodd yn eu canu, a bydd y Dr Meredydd Evans yn dweud na chlywodd neb yn canu'r alaw "Ffarwél i Aberystwyth" yn debyg iddi. Byddai'n feirniadol o ambell un fyddai'n gwneud "trefniadau" cymhleth a difetha eu purdeb a'u symylrwydd cyntefig.

Collasom wraig hoffus a rhinweddol, gyda chymeriad cadarn, ei dylanwad yn gryf, ei chynghor yn werthfawr a'i meddwl yn loyw hyd y diwedd.

Menna Williams a Megan Morgan-Jones

Gwladys Megan Tibbott

Pan ddaeth yr adeg i ddewis testunau ar gyfer yr Adran Alawon Gwerin yn Eisteddfod Genedlaethol Ceredigion Aberystwyth, cytunwyd yn fuan fod yna un gân na ellid mo'i hepgor. 'Y march glas' oedd honno, cân a gyflwynwyd i gystadleuaeth y Gymdeithas yn Eisteddfod Aberystwyth yn 1952, lle y gofynnwyd am 'Gân werin draddodiadol heb ei chyhoeddi o'r blaen, gyda nodiadau arni'. Cofnodwyd y gân yng ngodre Sir Aberteifi, ac ym mhlwyf Llangeler, Sir Gâr, gan Mrs G.M. Tibbott. Ysyaeth, ni chafodd Mrs Tibbott fyw i glywed canu'r gân yn Eisteddfod 1992: bu farw mewn oedran teg, 10 Chwefror eleni.

Er iddi gael ei magu yn Llandysul a Thregaron, symudodd yn gynnar i Heol Penparcau, Aberystwyth, a daliodd gysylltiad â'r dre honno weddill ei hoes. Bu'n athrawes yn ysgolion cynradd yr ardal, a bu ei phriod, Gildas Tibbott, yn Ddirprwy Lyfrgellydd y Llyfrgell Genedlaethol. Rai blynyddoedd yn ôl symudodd Mrs Tibbott i Blas Cwmcynfelyn, ger Aberystwyth, lle y daliai i feddwl ac i gofio am ei chyfeillion.

Bu'n weithgar iawn gyda'r Gymdeithas, yn aelod o'r Pwyllgor Gwaith am gyfnod hir, ac yn Is-Lywydd o 1987 ymlaen. Gwraig deyrngar a grasol ydoedd, a hyd y diwedd, nid âi Cyfarfod Blynyddol heibio heb iddi anfon llythyr yn gofidio na allai fod yno. Mae'n gwbl briodol mai'r gân siriol a llawen, 'Y march glas', fydd yn gofeb arhosol iddi.

Siân Williams (1896-1992)

Ganed Siân Williams (Jane Ellen Williams oedd yr enw bedyddiedig) ar yr ail o Ionawr, 1896, yn yr Efail Ucha, Ty'n-y-gongl, Môn. Roedd yn

un o saith o blant. Merch y Galchen, Llanbedr-goch, oedd Elin Thomas, ei mam, a mab Minffordd Isa, Ty'n-y-gongl, oedd William Williams, ei thad. Mynd i gyngerdd i glywed canu, a chanu eu hunain fin nos ar yr aelwyd — dyna ddileit mawr plant yr Efail Ucha. Roedd 'harmoniam fach' yn y tŷ, a'u rhieni yn rhoi pob cefnogaeth gerddorol i'r plant.

Aeth Siân i Ysgol y Tabernacl, Ty'n-y-gongl, ac er iddi ennill ysgoloriaeth i fynd i Langefni, gadawodd i gario'r post ac i weithio yn y Llythyrdy yn Nhy'n-y-gongl. Bu yno am un mlynedd ar bymtheg. Ysgol brofiad dda a chyfle ardderchog i feithrin ei diddordeb mawr yn llên a llafar ei bro, ac yn arbennig yn yr iaith lafar.

Yn 1926 priododd â Gwilym Owen, llawfeddyg deintyddol, a symud i fyw i Fangor. Yn 1939 ail-briododd â'r Dr Idwal Williams, meddyg teulu a mab y Dr J. Lloyd Williams. Wedi cyfnod byr yn Rhydyfelin, ger Pontypridd, symud i Peasdown St. John, ger Caerfaddon. Daeth J. Lloyd Williams i fyw atynt, a Siân ac yntau fel 'dau enaid hoff cytûn', a'r ddau, yn ei geiriau hi ei hun, 'wedi meddwi'n chwil ulw beipan' ar ganeuon gwerin. Soniodd am ddiwydrwydd mawr ei thad yng nghyfraith ac fel y byddai'n ymgolli'n llwyr yn ei waith. Bu'n byw gyda hwy hyd 1945, blwyddyn ei farw. Gwnaeth Siân gymwynas fawr yn diogelu papurau J. Lloyd Williams ac yn canu rhai o'i drefniadau cyn iddo eu hanfon i'r wasg i'w cyhoeddi. Byddai ef cyn falched â neb o wybod iddi gael ei hethol yn 1989 yn un o Is-Lywyddion Anrhydeddus Cymdeithas Alawon Gwerin Cymru. (Yr oedd hefyd yn Is-Lywydd Anrhydeddus Cymdeithas Lenyddol Bro Goronwy.)

Bu Dr Idwal Williams farw yn 1966, ac yn fuan ar ôl hynny cyfansoddodd Siân Williams y delyneg ddwys hon: 'Ar Draeth Llaneilian' — telyneg sydd, fel cerddi ac ysgrifau eraill o'i heiddo, yn adlewyrchu ei dawn i drin geiriau yn gelfydd, gynnwl.

Cofio rhodio'r glannau,
Dim ond ti a mi,
A chri gwylnod penddu
Yn llonni nghalon i.

Heno mi fy hunan
Yn rhodio ger y lli,
A chrio gwylnod benddu
Yn brifo nghalon i.

Yn 1972 symudodd Siân o Wlad yr Haf yn ôl i Fôn i fyw — i hen fwthyn 'Mari Domos', cymeriad hoff a fu'n garedig iawn wrth blant yr Efail Ucha, drws nesa iddi. Galwodd y tŷ yn Llwyn Onn i gofio'r alaw

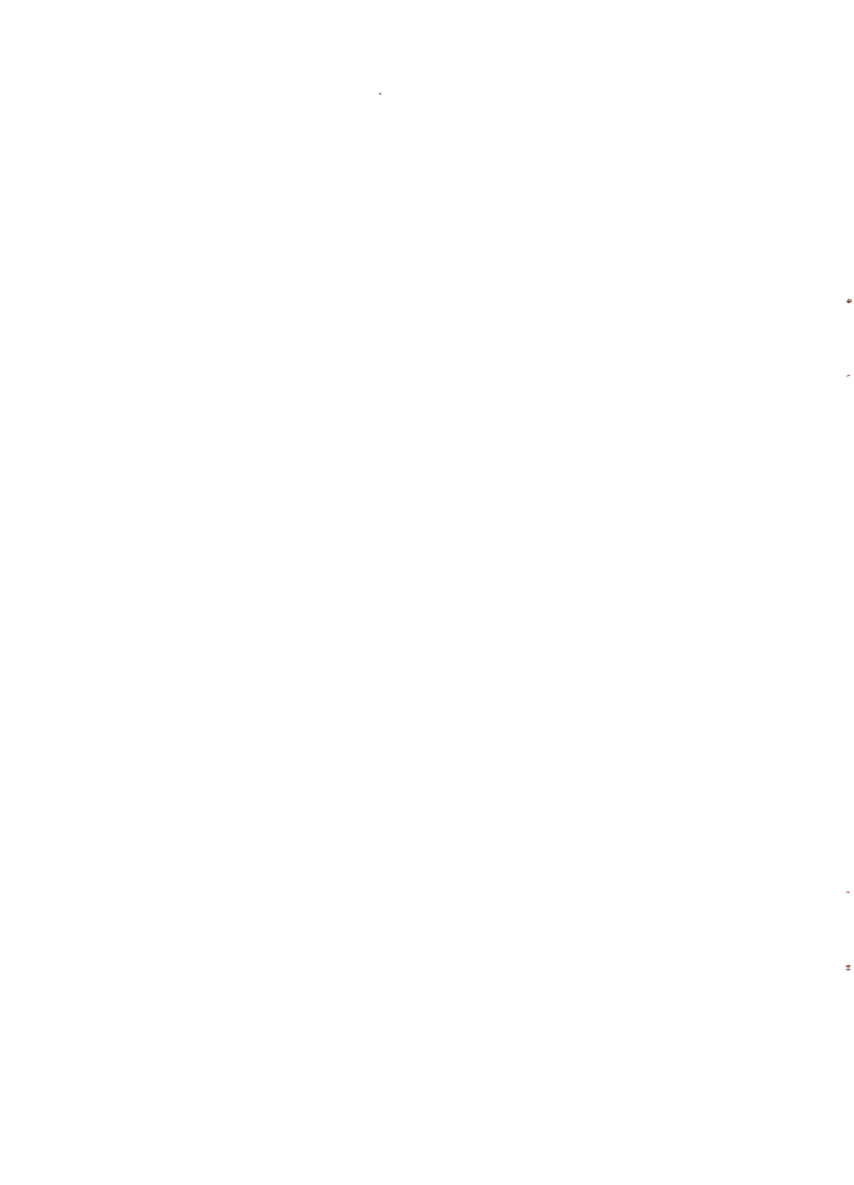
o'r un enw ac yn arbennig i gofio'r hapusrwydd mawr a gafodd tra'n byw yn 'Ash Grove', ei chartref yng Ngwlad yr Haf.

Un o gymwynasau pennaf Siân Williams oedd rhoi ar gof a chadw yn ddiwyd iawn gydol ei hoes, ac yn arbennig wedi dychwelyd i Fôn, gruglwyth o eiriau a dywediadau diddorol a chyfoethog ei bro. Cyhoeddwyd detholiad o'r rhain yn ei chyfrol *Ebra Nhw* (Gwasg Gwynedd, 1981). Ond nid cofnodi oedd ei hunig gyfraniad. Roedd yn llenor wrth reddf ac yn meddu ar ddawn y cyfarwydd. Defnyddiodd yr iaith lafar gyfoethog hon yn naturiol ac yn ardderchog iawn mewn cyhoeddiadau megis ei cholofn 'Betsan Jones' yn *Y Cloriannydd*, a'i chasgliad o ysgrifau hunangofiannol, *Mat Racs* (Gwasg Gwynedd, 1983). A'r un modd yn ei sgwrs radio yn y gyfres 'Y Llwybrau Gynt' (1972), ac ar y ddau gasét a gyhoeddwyd gan Amgueddfa Werin Cymru yn 1991, dan y teitl *Brigyn Ir: Sgwrs a Stori yng Nghwmni Siân Williams*. Seiliwyd pennawd y casetiau hyn ar un o'i hoff ddywediadau: 'Cadw frigyn ir yn dy galon ac fe ddaw'r adar yn ôl i ganu.'

Bu Siân Williams farw yn Ysbyty Gwynedd, 11 Ionawr 1992, yn 96 mlwydd oed, ac fe'i claddwyd, 16 Ionawr, ym Mynwent Newydd y Tabernacl, Ty'n-y-gongl. Un o nodweddion pennaf ei bywyd, oedd caredigrwydd. Yr oedd bob amser yn barod i rannu'n llawen ag eraill o gyfoeth ei hetifeddiaeth a'i gwybodaeth. Bu, er enghraifft, yn hael iawn ei chroeso i fyfyrwyr a chyfeillion a ddeuai ati am sgwrs, er ei bod yn ystod y blynyddoedd diwethaf yn gaeth i'w chadair ac mewn cystudd. Hyfryd fu cael y cyfle hwn i dalu teyrnged iddi ar ddalennau cylchgrawn Cymdeithas Alawon Gwerin Cymru — cymdeithas yr oedd ganddi feddwl y byd ohoni. Cofiwn yn annwyl iawn amdani. A chofio gyda diolch.

Nid oes mynwent i rinweddau;
Nid oes bedd i enw da.

Robin Gwyndaf

HEN ALAWON

Carolau a Cherddi
Casgliad John Owen, Dwyran

golygwyd gan
Phyllis Kinney a Meredydd Evans

Pris: £5.50

YN Y WASG

CYHOEDDIADAU

Canu'r Cymry

gol. Phyllis Kinney a Meredydd Evans £2.75

Canu'r Cymry II

gol. Phyllis Kinney a Meredydd Evans £2.75

Caneuon Gwerin i Blant

gol. Phyllis Kinney a Meredydd Evans £2.95

Lleisiau'r Werin

£1.50

Lleisiau'r Werin 2

gol. Rhidian Griffiths £2.50

Lleisiau'r Werin 3

gol. Rhidian Griffiths £2.75

Canu Jim Cro

(Darlith Goffa Amy Parry-Williams 1990)

Meredydd Evans £1.00

Ffiniau

(Darlith Goffa Amy Parry-Williams 1991)

Rhidian Griffiths £1.00

CYMDEITHAS ALAWON GWERIN CYMRU

A garech chi ymuno â Chymdeithas Alawon Gwerin Cymru? Neu, os ydych eisoes yn aelod, beth am ddarbwyllo rhywun arall i ymuno?

Sefydlwyd y Gymdeithas yn 1908. Ei phwrpas yw casglu a pherfformio caneuon gwerin Cymru, cyhoeddi enghreifftiau dethol ohonynt, a hybu ymchwil, yn llenyddol a cherddorol, yn y maes hwn. Erbyn hyn ymddangosodd dros ddeg rhifyn ar hugain o'i Chylchgrawn, gan gynnwys ymron 600 o ganeuon. Yn flynyddol er 1963, ac ym mis Medi, cynhaliwyd cwrs penwythnos o ddarlithiau, trafodaethau a chanu.

Y tanysgrifiad blynyddol yw £4 i oedolion, £6 i wŷr a gwragedd ynghyd, a £1 i blant a myfyrwyr, sy'n sicrhau copi o *Canu Gwerin*, cylchgrawn blynyddol y Gymdeithas. Ein Hysgrifennydd Aelodaeth yw: Rhidian Griffiths, Ynys Ceti, Penrhyn-coch, Aberystwyth, Dyfed. Ffôn: (0970) 828683.

THE WELSH FOLK-SONG SOCIETY

Would you like to join the Welsh Folk-Song Society? Or, if you are already a member, why not persuade someone else to join?

The Society was established in 1908. Its aims are the collection, preservation and performance of Welsh folk-song, its publication, and the encouragement of related research work. By today, over thirty numbers of its Journal have appeared, including almost 600 songs (nearly all of them with Welsh-language texts). Annually since 1963, and usually in September, the Society has held a weekend course of lectures, discussions and song.

The annual subscription is £4 for adults, £6 for husbands and wives jointly and £1 for children and students, which secures a copy of Canu Gwerin/Folk Song, the annual journal of the Society. Our Membership Secretary is: Rhidian Griffiths, Ynys Ceti, Penrhyn-coch, Aberystwyth, Dyfed. Tel: (0970) 828683.

178

178221

9238PP2676

Dyblygion

Canu gwerin

Folk song.